

Mit ér a (bölcsész)diplomás, ha nő?

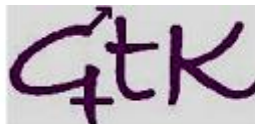
A Gendertudományi Központ *Veszély(ben) a nők oktatása?*
című projektjének eredményei

Kiadó: Debreceni Egyetem, Angol-Amerikai Intézet

Gendertudományi Központ

Az egész életen
át tartó tanulás
programja

Ez a kiadvány az „Is Women Education a(t) Risk” című, 2011 augusztusa és 2013 júliusa között zajló nemzetközi projekt (11/0029-G/1024) keretében valósult meg.

Az Európai Bizottság TEMPUS-Grundtvig Egész életen át tartó tanulás programja támogatást nyújtott ennek a projektnek a költségeihez.

Ez a kiadvány (közlemény) a szerző nézeteit tükrözi, és az Európai Bizottság nem tehető felelőssé az abban foglaltak bárminemű felhasználásért.

Köszönjük interjúalanyaink segítőkész közreműködését.

Interjúalanyaink nem saját nevükön szerepelnek a feldolgozott anyagban.

A kiadvány szerzői:

Sélei Nóra

Kiss Boglárka

Máté Éva Gyöngy

Szabó Orsolya Zsuzsanna

Ureczky Eszter

© Gendertudományi Központ, 2013.

Partnerintézmények:

Burgenländische Forschungsgesellschaft

www.forschungsgesellschaft.at

Masarykova univerzita, Fakulta sociálních studií, Genderová studia

www.gender.fss.muni.cz

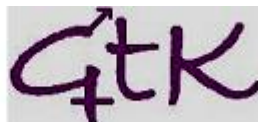
Societatea Română pentru Studii de Anglistică și Americanistică,

Centrul Interdisciplinar de Studii de Gen

www.genderstudies.uvt.ro

Univerzita Komenského v Bratislave, Filozofická fakulta, Centrum rodových štúdií

www.genderstudies.fphil.uniba.sk

Mit ér a bölcsészdiplomás, ha nő? – A projektről

Az itt bemutatott anyag egy kétéves TEMPUS–Grundtvig (Egész életen át tartó tanulás programja) projekt keretében készült, a Debreceni Egyetem BTK Angol–Amerikai Intézetének Gendertudományi Központján kívül négy másik ország egy-egy csoportjának részvételével: Burgenländische Forschungsgesellschaft, Eisenstadt, Ausztria; Univerzita Komenského, Filozofická Fakulta, Centrum Rodových Štúdií, Pozsony, Szlovákia; Masarykova Univerzita, Brno, Csehország; Societatea Română pentru Studii de Anglistică și Americanistică, Centrul Interdisciplinar de Studii de Gen, Temesvár, Románia. A nemzetközi projektnek az volt az alapvető célkitűzése, hogy mélyinterjúk alapján megpróbálja feltérképezni egy-egy pontosan körülhatárolt célcsoportot vizsgálva, hogy mennyire térül meg a nők felsőfokú oktatásába fektetett pénz és energia.

A projekt elején előzetes alapfeltevéseink a következők voltak:

1. A projektben részt vevő országok közös jellemzője, hogy a nők számára kevésbé fizetődik ki az oktatásba való befektetés, mint a férfiak számára:

Általánosan elfogadott nézet, hogy egy magas szintű első diploma folyamatos és teljes munkaidejű állást eredményez, rendszeres előléptetéssel és folyamatosan emelkedő fizetéssel. Ez igaz lehet a legtöbb férfira, de sokkal kevésbé alkalmazható a női életpályákra.

2. Sürgősen szükség van ennek a problémának a mélyebb tanulmányozására:

Makrogazdasági és makrotársadalmi szinten hatalmas mennyiségű – a közoktatásra fordított – pénzt és tudást hagyunk veszni, ha a magasan képzett nők nem tudnak megfelelő álláshoz jutni. Az oktatásba fektetett meg nem térülő befektetés az egyén szintjén alacsony önértékeléshez, valamint egyebek mellett a hagyományos nemi szerepek megszilárdulásához vezethet. A nők további képzésekben és képesítésekben való részvételi hajlandóságát is csökkentheti az attól való félelem, hogy erőfeszítéseik nem fognak eredményt hozni.

Ezen a közös kiindulóponton és a mélyinterjúk elemzésén alapuló módszeren túl az egyes kutatócsoportoknak lehetőségük volt arra, hogy az adott ország specifikumainak megfelelően válasszák ki azt a diplomás célcsoportot, amelyet éppen problematikusnak látnak a saját gazdasági–kulturális kontextusukban. A mi munkacsoportunk – azon túl, hogy nyilvánvalóan mi magunk is a bölcsészdiplomások helyzetébe látunk bele a legjobban – azért ezt a célcsoportot választotta, mert az a kérdés is érdekelt bennünket, mennyire igazolhatóak bizonyos, a bölcsészdiploma értéktelenségére vonatkozó „közkeletű” vélekedések, mit jelent napjainkban

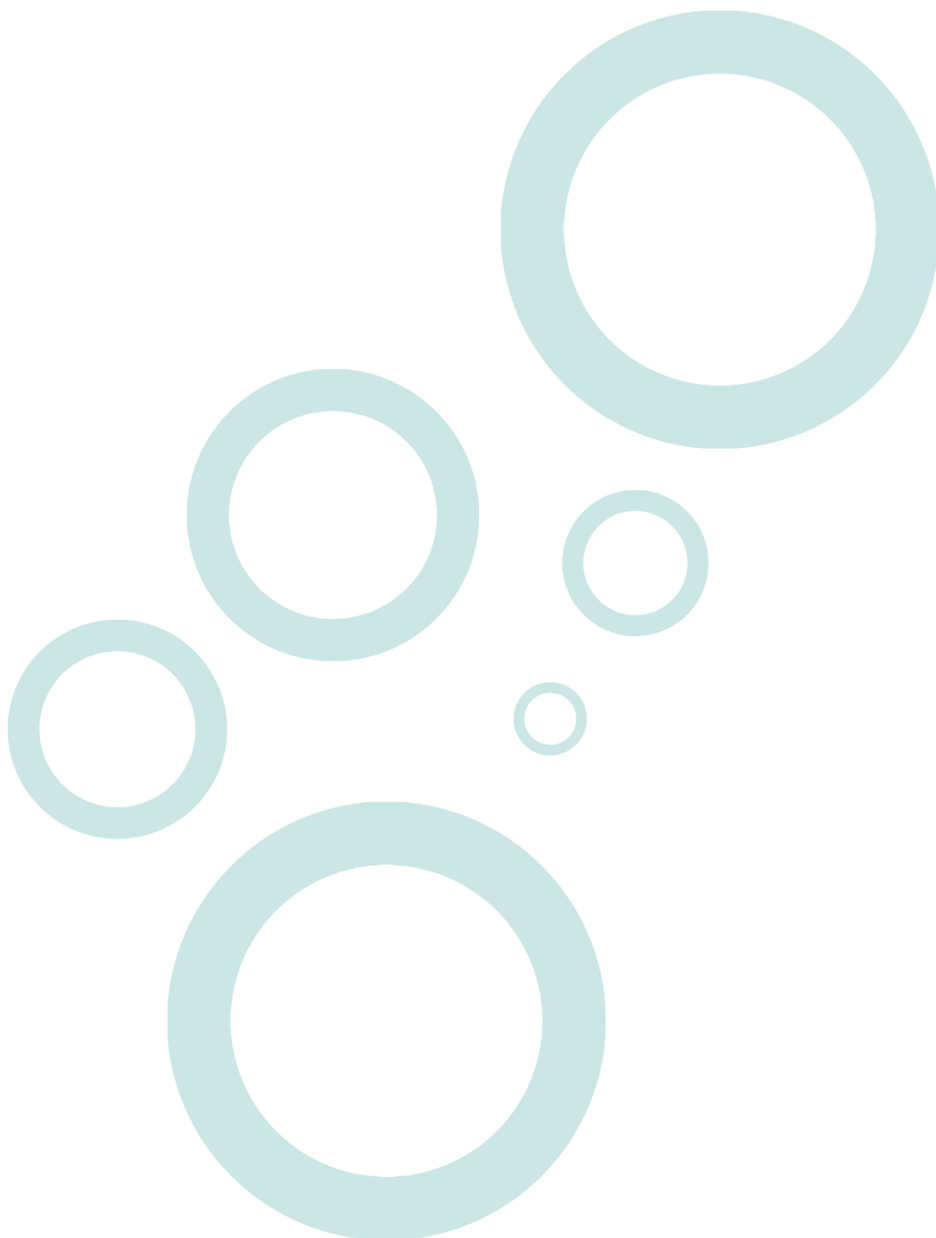
bölcsésznek lenni, mennyire értékeli a munkaerőpiac azt a részben kulturális-lexikai, részben kompetenciaalapú tudást, amelyet egy bölcsészdiploma adhat.

A végzettség típusán túl egyéb szempontok szerint is megvontuk a célcsoport határait: kifejezetten a Debreceni Egyetem (2000-ig: Kossuth Lajos Tudományegyetem) Bölcsészettudományi Karán végzetek pályájának alakulását akartuk feltárni, mert azt feltételeztük, hogy ebben a régióban a munkalehetőségek szerkezete eltér a budapesti egyetemeken végzetekétől, illetve arra is kíváncsiak voltunk, hogy a DE BTK-n folyó képzés mennyire alkalmazkodik a nőhallgatók arányához, és ez milyen hatással van a hallgatók ambícióira, motiváltságára. A végzés idejének – s ekként a munkaerőpiacra kerülésnek – a szempontjából is meghatároztuk interjúalanyaink célcsoportját: olyanokkal készítettünk interjút, akik a rendszerváltás éve, 1990 és 2010 között szerezték meg első diplomájukat. Azért ezt a generációt vizsgáltuk, mert az ők még mindannyian a bolognai képzés bevezetése előtti osztatlan képzésben szerezték meg első diplomájukat, ugyanakkor az ő esetükben már megfigyelhető a nagyobb munkaerő-piaci rugalmasság, a váltás lehetősége (szemben a korábbi generációkkal, akiknél a tanári pálya nemcsak alapértelmezés volt, hanem igen nagy százalékban valóság is, azaz a pályán is maradtak). A pályamódosításnak, újfajta tevékenységek megjelenésének vagy a karrier és/vagy család dilemmájának szempontjából azonban, mint látni fogjuk, ezen a körülbelül tizenöt évet átfogó generáción belül is felfedezhetők mikrogenerációs különbségek. További, bár nem mindenképpen figyelembe veendő kritériumként határoztuk meg, hogy interjúalanyaink lehetőleg ne debreceniek legyenek, hanem valamelyik, nem túl távoli kisebb településről származzanak, és lehetőleg Debrecenben éljenek és dolgozzanak. Ez utóbbi, mint több interjúalany is utal rá, fontos szempont: egyértelműnek tűnik az a vélemény, hogy Budapesten másfajta és több munkalehetőség nyílna, de interjúalanyaink, többnyire magánjellegű okok miatt, amellet döntöttek, hogy Debrecenben maradnak.

Olyan szempontból sem homogén az interjúra kiválasztottak csoportja, hogy ki milyen háttérrel jött: hányadik generációs értelmiségiek, debreceni vagy más városbeli középiskolába jártak-e, és bár ezen változók mentén is lehetett volna összegezni a tapasztaltakat, ezt nem tettük meg, mert ahhoz ez a mintavétel nagyon kicsinek bizonyult, hogy erre a kérdésre vonatkozóan bármiféle komolyabb következtetést vonjunk le. A családi hátterek heterogenitásával szemben viszont homogén volt a csoport olyan szempontból, hogy alanyaink – elmondásuk szerint – vagy jelenleg is heteroszexuális kapcsolatban élnek, vagy kizárólag heteroszexuális kapcsolataik voltak eddigi életük során. Szinte mindannyian beszámoltak valamiféle külföldi munka- vagy tanulmányi tapasztalatról is, ami szintén ennek a generációnak a sajátja: ők voltak az elsők, akik számára már

nemcsak kivételes esetekben nyílt meg a világ már egyetemista korukban, és külföldi tapasztalataikat mindannyian bele is építették saját jövőképükbe, illetve identitásukba is.

Interjúalanyaink viszonylag kis száma: tizenkettő – megállapodás alapján ennyi interjút készített a projektben részt vevő mindegyik csoport – nem alkalmas ugyan arra, hogy statisztikai mintavétel alapjául szolgáljon, az átlagban egyenként két-két és fél órányi és összesen körülbelül 65.000 szónyi interjútranszkriptet kitevő mélyinterjúk azonban (melyek anyagának csak kis részét tudjuk most bemutatni) jellegüknél fogva alkalmasak arra, hogy ne csak a felszíni jelenségeket lássuk meg, hanem az egyes döntések mögött húzódó folyamatokat, a dilemmákat, a befolyásoló tényezőket, a minderre való saját reflektálást és a környezet reagálását egyaránt. Ennek alapján viszont mégiscsak kibontakozik egy olyan kép, amely láttelele annak, hogy a huszonegyedik század második évtizedében mit ér a bölcsészdiplomás, ha nő.

Alapértelmezés: tanári pálya

Az egyik meghatározó téma, amelyik szinte elkerülhetetlenül felmerül egy olyan kutatásban, mely bölcsész végzettségű alanyokat vizsgál, a tanári pályával kapcsolatos különféle problémaköröket foglalja magába. Ennek az oka a Bölcsészettudományi Kar azon képzési szerkezetében keresendő, amely automatikusan tanárszakként ajánlotta fel a hallgatóknak a választott szakokat, így az itt tanuló hallgatók döntő többsége a bölcsészdiplomán túl tanári képesítést is szerzett az egyetem végeztével. Ilyen képzésben vett részt a debreceni bölcsészkaron az összes interjúalanyunk, hiszen mindegyikük az ún. bolognai típusú képzés 2005-ös bevezetése előtt nyert felvételt az egyetemre, és közülük mindenki rendelkezik tanári diplomával is (legalább az egyik szakján).

A tizenkét megkérdezett közül is többekben felmerült a hagyományos tanárképzés megújításának igénye, hiszen a felidézett élmények alapján azt láthatjuk, hogy volt olyan hallgató, aki nem találta meg az útját ebben a rendszerben, nem tudott azonosulni az itt felkínált irányokkal és szerepekkel. Sára történetéből azt látjuk, hogy ez a konfliktus egyrészt önbecsülésére, másrészt pedig későbbi életútjára, pályájára is döntő hatással volt. Ő ugyanis – habár kifejezetten azzal a vággyal jött az egyetemre, hogy történelemtanár váljon belőle – az itteni tapasztalatai alapján annyira elbizonytalanodott, hogy feladta ez irányú terveit:

Szerintem szerkezetében nem működik jól a képzés: külön kellene választani a kutató és a tanári képzést. Mert mindössze fél évet töltöttünk tanári képzéssel, ami nem elég. Nem vagyok kutató alkat, nem vagyok rátermett, de mire erre rájöttem, az nagyon bosszú folyamat volt. Még mindig a régi típusú, „elitista” képzés folyik, régi struktúrákkal. Holott mi már kompetenciaközpontú felvétellel jöttünk tovább. Túl merev a rendszer, pedig a világ változik, csak a képzés nem. A szakmai önbizalmamat teljesen lerombolta. [...] Valószínűleg tanári pályán maradtam volna, ha nem bátortalanítanak el teljesen.

A fentebb idézettekben Sára a „kompetenciaközpontú” érettségit is megemlíti – hiszen a 2005-ben kezdő évfolyam abból a szempontból is vízválasztónak tekinthető a képzési szerkezetek tekintetében, hogy ők voltak az elsők, akiknek már nem kellett hagyományos értelemben felvételizniük, hanem az ezt kiváltani hivatott kétszintű érettségit tették le. Azonban az új felvételi rendszer feltételeivel, követelményeivel kevesen voltak tisztában megnyugtató módon, így az ezt az évfolyamot oktató tanároknak különösen fontos szerepük és felelősségük volt az ilyen döntések meghozásában. Ezek a döntések sok esetben meghatározó módon befolyásolták a

felvételi eredményeket, így a felsőoktatásban való részvételt, és ennek nyomán az egyes diákok tágabb értelemben vett életútját is. Egyik interjúalanyunk, aki Debrecen egyik vezető gimnáziumában tanult, így emlékezett vissza ezekre a dilemmákra és a tanárai szerepére:

A mi iskolánkban a tanárok nagyon preferálták, hogy középszintű érettségit tegyünk, mondván úgys kitévő az átlag, mindenkinek volt két nyelvvizsgálója, és ha így maximális pontokat viszel, akkor ne reszkározd az emelt szintet, mert nem tudtuk, hogy mire számítsunk. Mint utólag kiderült, ez nem volt elég, illetve az emelt szint elég könnyűnek bizonyult. Emiatt a pesti helyekre, ahová beadtam [a jelentkezésemet], egyikre sem vettek föl, és [egy debreceni szakpár] maradt, amit egyébként utolsó helyre írtam be.

Hasonlóan járt Zsófia is, aki – noha még a kétszintű érettségi bevezetése előtt fejezte be középiskolai tanulmányait – 2005-ben úgy döntött, újból beadja jelentkezését különböző egyetemek bölcsészkaraira. Az első helyen megjelölt intézménybe azonban nem sikerült a bejutás, hiszen az új pontrendszerben egy régi típusú kitévő érettségi és két középfokú nyelvvizsga sem bizonyult elegendőnek az emelt szinttel szerezhető plusz pontokhoz képest.

A bölcsészképzés klasszikus szerkezetéből, felépítéséből fakadóan nagyon sokáig az volt a logikus, megszokott út, hogy valaki tanárnak állt a diploma megszerzése után, egyes szakoknál (többnyire a nyelvszakok esetében) ma azonban már ez nem feltétlenül így van. Erről a különbségről beszél Dóra, aki jelenleg Debrecen egyik legelismertebb gimnáziumában dolgozik angoltanárként:

Szerintem ez már a kevésbé jellemző, hogy valaki tanárnak áll a bölcsészkar után. Egy angol szakos diplomával akármit lehet kezdeni utána, erre elég sok példa van. A magyar szak már más kérdés, ilyen szerintem a töri is. Ezek a szakok szerintem tipikusan arra lettek kitalálva, hogy a tanárokat képezzék ki, meg hogy a tudományos munkával foglalkozzanak. Egy magyar vagy töri szakos, ha egyetem közben rájön, hogy nem akar tanítani, nem tudom, mit tud magával kezdeni, őszintén. Egy nyelvszakos bölcsészdiplomával akármit csinálhatsz, az biztos. De sok olyan szak van, amely megköti az ember kezét. Ha közgazdász diplomád van, de nem akarod azt csinálni, azzal sem tudsz mit kezdeni.

Dóra ezzel arra is rávilágít, hogy a közbeszédben sajnos igen elterjedt „használhatatlanság” stigmája nem a bölcsészdiploma sajátja – minden csak attól függ, hogy az adott személynek milyen céljai vannak, és hogy megszerzett képesítését milyen módon tudja ezek szolgálatába

állítani, legyen az egy jogi diploma vagy az orosz szakon szerzett képesítés. Erre példa többek között az angol szak széles körű felhasználhatósága Dóra narratívájában – és ezt bizonyítja a többi interjúalany, akik között találunk légiutas-kísérőt vagy művészeti asszisztenst egy galériában. A pályaelhagyók is mind arról számoltak be az interjúkban, hogy ezek a bölcsészszakok olyan tudással és főként világszemlélettel gazdagították őket, melyek nagyban hozzájárultak ahhoz, hogy sikeresek legyenek új szakmájukban. Dóra mindezek mellett viszont arra is felhívja a figyelmet, hogy habár a nyelvszakok különösen „flexibilis”, jól adaptálható diplomát adnak, tanárként sem tanácsos csupán egyfajta területre korlátoznunk magunkat. Dóra szerint nagyon fontosak a különféle továbbképzések is, hiszen

kellenek az ilyenek, hogy fejlődjünk, és több lábon álljunk. Mert nem szabad egyszakosnak lenni egy tanárnak, akkor se, ha az az egy szak egy nyelvszak.

Szerinte tanárként is az élethosszig tartó tanulás az egyik legfontosabb követendő irányelv.

A bölcsészpálya különféle változatai természetesen nem az egyetemen kezdődnek, hanem hamarabb dőlnek el, amiben a középiskolai tanárok befolyásának kulcsszerepe van. Dóra maga is csupán az angol szakra szeretett volna jelentkezni, mely mellé tanárai tanácsára választott egy másik szakot – ezt a lépést azóta is élete legjobb döntésének tartja, csakúgy mint Sára, aki osztályfőnöke tanácsára jelölt meg egy szakpárt egy pusztán egyszakos képzési forma helyett. A középiskolai tanárok az ilyen jellegű gyakorlatibb tanácsokon túl a diákok általánosabb érdeklődésére is nagy hatást gyakorolhatnak, így ebből a szempontból is meghatározó egyéniségek lehetnek egy-egy ember életének, karrierjének alakulásában. Az eredetileg reál tantárgyak iránt érdeklődésű Zsófia így emlékszik vissza erre a folyamatra:

érdeklődésem a humántudományok felé fordult. Ebben nagy szerepe volt egy gimnáziumi tanáromnak, aki történelmet tanított nekünk. A történelem sosem volt erősségem, ám nála rendszeres kortárs irodalmi beszélgetések szerveződtek, meghívott írókkal, költőkkel. Ezekre én is elmentem még a gimnázium alatt, és aztán, ha hazalátogattam, később is. Ez a tanárom magyart és filozófiát is végzett és tanított is, és a vele való beszélgetések nagy hatással voltak későbbi szakválasztásomra.

Az ilyen jellegű hatásokon túl Diána történetéből azt is láthatjuk, hogy a tanár-diák viszony nem minden esetben szorítkozik a szakmai síkra, nagyon gyakran egy-egy diák önbecsülését is pozitívan tudja befolyásolni egy mentorral folytatott közös munka, és a folyamatos sikerélmények:

az, hogy ő azt mondta, ez nem kérdés, hogy én egyetemre fogok menni, annak a természetessége, az abban való hit, az nekem új volt, mert ezt a fajta önbizalmat sem hoztam hazulról, hogy én képes vagyok valamit elérni.

Egy ilyen jellegű viszony ideális esetben pedig kölcsönös – az oktatók számára is fontos tapasztalat és visszajelzés, megerősítés, ha ilyen módon részt tudnak venni egy diák életében. Szilvia például arról számolt be, hogy mióta állást változtatott és eljött az egyik nagy presztízsű debreceni gimnáziumból, hogy egy felsőoktatási intézményben szaknyelvet tanítson, kifejezetten hiányolja azt a bevonódást, amely a középiskolás közösséggel való kapcsolatát jellemezte:

[Hiányoznak] azok az érzelmi sikerélmények, amelyek [a gimnáziumban] értek. Hogy bizalommal fordultak hozzám diákok, szülők, felhívtak, elmondták az életüket, tanácsot kértek tőlem gyereknevelésben, én meg adtam is tanácsot buszonévesen gyereknevelésben ötvenéveseknek. Ez nekem nagyon sok önbizalmat, tartást adott, és az emberi értékeimben is erősített.

A tanárképzés legfontosabb szakaszának végét jelző zárótanításokon azonban meglehetősen gyakran elhangzó mondat az „én sosem leszek tanár”-kijelentés – tizenkét interjúalanyunk között is találunk olyat, aki ezt meggyőződéssel vallotta, azonban később mégis sikeres és elhivatott tanár lett belőle. Diána például némettanárként helyezkedett el egy kisvárosi gimnáziumban egy jól jövedelmező, azonban minden más tekintetben üres és semmiféle motivációt nem biztosító állás után:

Életem egyik legjobb döntése volt. [...] Én akkor rájöttem arra, hogy ez az én utam. Egyrészt ez a bölcsészvonal: adni az embereknek, emberekkel ilyen formában kapcsolatba kerülni, mert hogy az üzleti szférában azt éltem meg, hogy elveszünk másoktól. Ott az az iránya a dolgoknak. És tanárként meg adsz. És rájöttem, hogy ez egy teljesen más energia, és hogy ez feltölt. Az meg leszívott.

Hasonlóan alakult Kitti pályája is, aki eleinte szintén elutasította a tanári pálya lehetőségét, majd az üzleti szférában helyezkedett el a diploma megszerzése után. Viszont ez után a próbálkozás után nem sokkal elment egy akkoriban alakuló, azóta rendkívül sikeressé vált nyelvtanulási tanítási, hogy az oktatásban találjon rá saját útjára és hivatására:

a diplomaosztóm napján a majdnem hogy az első nyelvtanáromnak, akitől angolul elkezdtem tanulni tizenöt évesen, megmondtam, hogy én sohasem leszek tanár. Nyelvtanár meg végképp. [...]

Valószínűleg akkor nagyon el volt hanyagolva az egész nyelvtanári [gyakorlat], maga a tanárképzés még nem kapott ilyen nagy szerepet, mint most; meg nem, egyszerűen semmilyen jelentőséggel nem bírt az akkori életben. [...] Jó, le kellett tudni a zárótanítást – kész. Még akkor sem figyeltem a jelekre, hogy megkértek, hogy helyettesítsek valakit, és ezzel letudtam magát a gyakorló tanítást. Be sem ültek az órára, a diákok ott voltak és tők jól éreztem magam.

Kitti később a nyelviskolában eltöltött nyolc év során ébredt rá, hogy az az életpályája, hogy tanítson, és arra is rájött, hogy a nyelviskola sikerre vitelében az ő kvalitásainak is nagy szerepe volt.

Ugyanakkor szinte mindegyik, életének valamelyik időszakában tanárként dolgozó interjúalanyunknál felmerült egy fontos probléma, amely némely esetekben a szakmához való elhivatottságot is felül tudja írni: az anyagi bizonytalanság, amely az élet minden területére rányomja a bélyegét. Kriszta például ezért döntött úgy, hogy légiutas-kísérőként helyezkedik el kétszagos tanári diplomájával, Dóra pedig egyszerre több iskolában is vállalt tanári állást, hiszen egyedülállóként nehézségeket okozott számára, hogy fenntartsion egy lakást. A többgyerekes Anna pedig azt idézte fel, hogy a házassága megromlása után csak azért volt lehetősége a három gyermekével elköltözni a férjétől, és független nőként élnie, mert pályáját ekkor már nem tanárként, hanem vállalkozóként folytatta:

Ha pedagógus maradtam volna, egyszerűen nem engedhettem volna meg magamnak, hogy kilépjek ebből a helyzetből.

Anna ugyanakkor azt is megfogalmazta: házasságának megromlásában az is szerepet játszott, hogy a pályamódosítás után ő lett a jobban kereső fél a kapcsolatban, és a férje számára ez komoly frusztrációt okozott. Ha a hagyományos családmodellre, szerepekre, és az ezekhez kapcsolódó (anyagi) elvárásokra gondolunk, akkor akár arra is következtethetünk, hogy pontosan emiatt a sokak számára megalázóan alacsony fizetés miatt is lehet az, hogy manapság kevés férfi választja a tanári pályát – legalábbis Dóra így vélekedik:

Azt is meg tudom érteni, így a 21. században, hogy egy fiú miért nem megy tanárnak, mindnyájan tudjuk, hogy ez nem egy életbiztosítás, és egy férfinál egyre inkább megvan az az elvárás, hogy keressen sokat, jól fizető állása legyen, és ezt tanárként nem fogja megkapni. Sok mást viszont igen, de az nem biztos, hogy a férfiak számára ez már annyira vonzó.

A tanári pálya „elnőiesedése” azonban ennél sokkal összetettebb kérdés, maguk a női tanárok is meglehetősen ellentmondásosan viszonyulnak ehhez a helyzethez. Érdekes módon, mindegyik interjúalanyunk, aki kitér arra, hogy manapság nagyobb arányban vannak női pedagógusok, határozott sajnálatát fejezte ki ezzel kapcsolatban. Anna és Szilvia a meghatározó férfiminták hiányát említi ennek a problémának a kontextusában:

Szomorúnak tartom, hogy ennyire elnőiesedett a pedagóguspálya, mert egyre több a csonka család, ahol az anya egyedül neveli a gyerekeket, és még az iskolában sem látnak a gyerekek férfi mintát, és ez „nőies” férfiakat eredményez. (Anna)

Mostanában beszélgettem épp erről egy ismerős anyukával, akinek a gyerekei most kezdték az iskolát – egy-két év különbséggel –, ő azért adta a gyerekeket tesi tagozatra, mert ott van egyedül férfi tanár. Az összes többi osztály egyetlen férfi tanárral sem találkozók. Szerinte meghatározó, hogy legyen férfi tanár, sőt, hogy pont a testnevelést tartsa ő. (Szilvia)

Dóra is megfogalmazta a kétségeit a pedagógusszakma feminizálódásával kapcsolatban, azonban az ő meglátásai több olyan jelenséget is érintenek, amelyek számos újabb kérdést vetnek fel ezzel a problémával kapcsolatban:

vannak olyan munkák, amelyeket zömében nők végeznek, és sajnálatos módon a pedagógusszakma ilyen. [...] Ezt sosem értettem, mert nekem a legjobb tanáraink mindig férfiak voltak. Az egyetemi oktatóinknak a legnagyobb százaléka is férfi volt. [...] De nem tudom, hogy ha valakit megkérdeznénk, hogy a tanári pályát nőiesnek tartja-e, azért mondaná, mert tényleg azt gondolja, vagy azért, mert neki zömében női tanárai voltak.

Ez a megállapítás egyrészt azt is megmutatja, hogy (valószínűleg azért, mert kevesebben vannak) a férfi oktatókat sokszor különleges becsben tartják a hallgatók (és a szülők is), Kriszta, Vera és Szilvia is említette ezt a sajátosságát.

Dóra egy másik nagyon beszédes ellentmondásra is rátapint a fentebb idézett részben: míg a középiskolában a női oktatók vannak többségben, a felsőoktatásban ez az arány radikálisan megfordul. Zsófia így látja a mai egyetemi kutatók nemi megoszlását a középiskolai helyzethez képest:

Összintén szólva furcsa helyzet ez, mivel a doktori ösztöndíjas hallgatók esetében már nem ez az arány, sőt pl. filozófián sokkal több a férfi. Az oktatókról pedig már nem is beszéllek, legalábbis az én szakpárom esetében a férfiak többsége a meghatározó. Már az egyetem alatt is motiváltabbak voltak a férfiak, vagy legalábbis ez azért tűnhetett így, mivel a nők közül csak néhányan választották tudatosan a tudományos pályát.

Annak az oka, hogy a nők közül kevesen választják a kutatói pályát, abban is kereshető, hogy az egyetemi oktatók hogyan kondicionálják a női és férfi hallgatók törekvéseit, lehetőségeit. Anna így emlékszik vissza arra, hogy hogyan „terelték” az egyes karrierlehetőségek felé a hallgatókat az oktatók:

A férfi hallgatókkal valahogy reményteljesebben is bántak az oktatók. [...] Általában komolyabban vették a férfi hallgatókat, jobban partnernek tekintették őket, míg a nőket inkább diákként kezelték (nem mindenki). [...]

Úgy tapasztaltam, hogy a fiúknak nagyobb esélyük volt bent maradni az egyetemen, vagy az is lehet, hogy ők jobban törekedtek erre. Az egyetemen eleve csak a fiúk előtt lebegtették meg az egyetemi pályát, ez valahogy eredendően el volt határozva. Nagyon erős csoportba jártam, ahol az évfolyam legjobbjai voltak, közülük ma többen politikusok, vezető beosztásban dolgoznak, és kivétel nélkül a legokosabb lányokat választották párjuknak.

Ezek a „legokosabb lányok”, akik a majdani nagy karriert befutó férfiak feleségei lettek, középiskolai tanári pályára léptek – számukra nem is merült fel a felsőoktatásban való elhelyezkedés lehetősége. Vagyis a nők munkahelyi előrelépésével kapcsolatban sokszor emlegetett üvegplafon-jelenség alól a tanári pálya sem kivétel: vannak olyan pozíciók, (a pedagógusszakma esetében jellemzően ezek az egyetemi oktatói státusok) amelyek a nők számára már nem, vagy csak különös erőfeszítések árán elérhetőek. Az is rendkívül elgondolkodtató az itthoni helyzettel kapcsolatban, hogy mintaként szolgáló, a felsőoktatásban érvényesülő nőkről csak Sára tudott beszámolni, aki külföldön találkozott ilyen esettel:

Szakmailag a külföldi tanáraink között találtam olyat, aki ékes példája volt előttem annak, hogy nőként is elérhet magasra az ember, szemben a mi egyetemünkön zajló elférfiasodással. Jó volt látni, hogy a szakmai felkészültség és folyamatos továbbképzés mellett megőrizték „női lelkületüket”. Az ottani nő oktatók egyetemi körében is tudnak érvényesülni és nincs belőle gond. Vonzó kép.

Azonban nem kizárólag a tanári pályával kapcsolatban érvényesül esetenként a férfi hallgatók bizonyos szempontú előnye. Többen is beszámoltak olyan élményekről, hogy egyes szakok, kurzusok esetében az adott oktató eleve alkalmatlannak tartotta a női hallgatókat a követelmények adekvát teljesítésére, és egyáltalán az anyag feldolgozására. Sára erre így emlékezik vissza:

Féltem – tanároktól, elvárásoktól, és néhány oktató eleve nem tartotta alkalmasnak a pályára nőket. Egy kollokviumon az egyikük, aki köztudottan nem nőpárti, konkrétan kijelentette: egy nő nem érthet [az adott tárgyhoz]; csak úgy, mint a tanításhoz. A történelmi nőalakokról órán rendre lekezelően beszélt, ami engem mérbetetlenül felháborított. Hozzá nyilván nem jelentkeztem kurzusra, de rám is nagyon rossz hatással volt. Az értékelésben is megjelent a véleménye: csoda volt, ha egy lány ötöst kapott. Vizsgákon egy nő [bizonyos tételeket] nem is húzhatott, mert „eleve képtelen értelmesen felelni a témából.” Hozzátenném: a hallgatók többsége ugye nő...

Ezek a visszajelzések azért is különösen fontosak, mert a hallgatók önbecsülését erodálják, hiszen alkalmasságukat, képességeiket alapjaiban kérdőjelezi meg, és emellett a későbbi karrierkilátásokra vonatkozó elképzeléseket is korlátozzák és kondicionálják.

Mindezek a problémák nagyon plasztikusan körvonalazzák a tanári pályában rejlő perspektívákat, egyben korlátokat is – interjúalanyaink mindegyike arról számolt be: számos alkalommal került olyan helyzetbe, hogy a körvonalazódó utakat és lehetőségeket figyelembe véve komoly mérlegelésre kényszerültek különféle szakmai vagy személyes okokból – így lehetséges, hogy többen is úgy döntöttek, egy másik szakmában próbálnak meg érvényesülni.

Külföldi tapasztalatok: „meg kell húznom a határaitam”

A bölcsészképzésben részt vevők számára a tanári pálya mellett más karrierlehetőségek is elérhetőek. A választást sok esetben külföldön szerzett tapasztalatok befolyásolják, hiszen – mint arról a megkérdezettek zöme beszámolt – ezek legtöbbször nem csak szakmailag, hanem személyes szinten is formatív tapasztalatnak bizonyulnak. Sok esetben, elsősorban a nyelvszakosoknál, már a szakválasztás miatt is kézenfekvő, hogy a hallgató hosszabb-rövidebb ideig nemzetközi környezetben gazdagítsa nyelvi és kulturális ismereteit, de a nyelvtanulás önmagában is igen nagy motivációs erő csaknem mindegyik szak hallgatója számára. A nyelvtanárként részmunkaidőben dolgozó Laura a következőképpen foglalta össze az idegen nyelvi környezetben eltöltött hónapok szakmai előnyét:

[a külföldi út révén] nyitottabb lettem, szembesültem azokkal, hogy az ilyen interakciók során mennyi mindent lehet összeszedni. A másik fontos dolog, hogy amikor nyelvet tanítok, akkor érzem, mennyire hasznos volt ez a félév, rengeteg dologra vissza tudok utalni, és sok mindent – főleg kulturális szempontból – ott értettem meg igazán. Ilyenkor az ember nyilván nem csak egy nyelvet, hanem egy kultúrát is tanul; oda-vissza áramlás ez a nyelv és a kultúra között. Amikor tanítok, sok ilyen dolog előjön, és ez nagyon jó, nagyon hasznos. A diákok is szeretik a személyes történeteket, még a kezdők is, akik épp csak köszönni tanultak meg – szeretnek tudni valamit ezekről az emberekről, erről az országról. Sok sztereotípiát is le lehet ezzel építeni.

A megkérdezettek közül kilencen éltek hosszabb-rövidebb külföldön egyetemi képzésük éveiben vagy a diploma megszerzése után, hatan az intézmény Erasmus vagy egyéb mobilitási programjában vettek részt, négyen munkavállalás céljából mentek külföldre – ez utóbbinak elsősorban pénzügyi és/vagy magánéleti okai voltak. Öten mérlegeltek hosszabb távú kint tartózkodást, amelyről két esetben párkapcsolati okok miatt mondtak le, és közülük ketten telepedtek le/vállaltak tartós munkát külföldön. eltérő élethelyzetük és motivációik ellenére van, ami mindannyiukban megfogalmazódott: az idegen környezet perspektívába helyezte addigi életüket és jövőbeli terveiket, miközben nagyobb fokú tudatosságra is ébresztette őket szakmai és magánéleti döntéseikben egyaránt. Sára, aki fél évig tanult az egyik észak-európai ország egyetemén, ezt tartja az egyik legfontosabbnak: „Mások a tétek. Az ember perspektívában látja a saját életét és lehetőségeit – ez óriási dolog.” Két interjúalany kifejezetten sorsfordító eseményként tekint a távol töltött időre:

A mai napig életem egyik legmeghatározóbb élménye az az út. Egyfajta sorsfordító útnak tekintem, mert sok tekintetben nagyon-nagyon felnyitotta a szemem, kiléptem abból a kis dobozból, amelyben gyerekkorom óta éltem, és megláttam azt, hogy Debrecenen kívül milyen a nagyvilág. Szakjaim miatt is érdekelt az a kultúra, és nagyon szerettem volna a valóságban is látni, hogy milyen is az, amiről nap mint nap tanulok. Ezért kerestem a lehetőséget arra, hogy eljussak az országba, és így akadtam rá az egyik diákszervezetre, amely elég jutányos áron biztosított munkát.

Kíváncsi voltam, mást akartam látni, ki akartam próbálni magam egy másik közegben is, feszegetni a határait. Próbára akartam tenni magam, érdekelt, milyen, amikor nem itt vagyunk, hogy csinálják másból. Kulturális és emberi szinten is. A nyitottság számomra nagyon fontos, hogy lehessen szárnyalni, menni ide-oda, tapasztalatot felszívni. Eleinte nyilván csak elképzelése van az embernek, de hát bele kell vágni. Bizakodó és optimista voltam, hittem, hogy jó emberekkel, pozitív, megerősítő környezetbe kerülök majd.

Kaptam egy sorsfordító lehetőséget az élettől, és ezt szeretném viszonzni.

Akad, akit a kalandvágy, mást a kíváncsiság hajt előre, Sára pedig bátorságpróbaként élte meg a döntést:

Sose voltam visszahúzó alkat, nyílt természetem van, de gyakorlatot kell szereznem abban is, hogyan kommunikáljak az emberekkel. Ebben a külföldi tapasztalatok, külföldi tanulmányok rengeteget segítettek. Azért az egy óriási bátorságpróba volt minden szempontból. Tudásban, szokásokban, hallgatóként és emberként is megmért.

Az interjúalanyok beszámolója alapján elmondható, hogy az utazás „bátorságpróbája” sok esetben afféle belső út bejárását is jelentette számukra, amely elengedhetetlennek bizonyult további fejlődésük szempontjából. Noha a startvonal, ahonnan indultak, minden esetben máshol és máshogyan rajzolódik ki, a cél többnyire hasonló formát ölt, persze egyéni élettörténetekre szabva. Céljaik eredőjét az alanyok zöme a bizonyítási vágyban látja, részben környezetük, részben maguk felé, és nem egyszer a hazai (felsőoktatásban tapasztalt) attitűd által kiérlelt önbizalomhiányt, félelmeket hivatott leküzdeni. A továbblépéshez szükséges távlatot olykor csak a tartós fizikai környezetváltozás képes megteremteni, így a kihívás iránti igény lesz az, ami a határokon túlra invitálja a kalandra és, nem utolsósorban, megerősítésre vágyó bölcsészhallgatókat.

Sárát például, aki kisgyermekkorától kezdve tanárnak készült, mint már láttuk, bevallása szerint az egyetemi képzés során szerzett negatív tapasztalatok tántorították el végül az áhított pálya gyakorlásától. Így foglalja össze a szakon szerzett tapasztalatok hatását: „*Valószínűleg történelemtanári pályán maradtam volna, ha nem bátortalanítanak el teljesen.*” Ezt az erős – és demotiváló – élményt igyekezett áthangolni az Erasmus programban elnyert ösztöndíjjal, ami így

sokkal inkább szólt az önismeretről, mint a könyvtári tudásgyarapításról. Egyedüli Erasmus-hallgató voltam, függetlenséget kellett tanulnom. Emberileg rengeteget épített rajtam. Helyrerázódtam, önbizalmat gyűjtöttem, és akkor jöhetett a tanulás. Épp azokban a kompetenciákban szereztem pozitív tapasztalatot, amelyek itthon háttérbe voltak szorítva: egyszerre öröm volt kiselőadás tartani. Változtam abban, hogyan csinálom a dolgaimat, és nem kevésbé abban, hogy egyáltalán csinálom. Erre az Erasmus-program viszonylag laza rendszere kifejezetten alkalmas. Arra nem volt igazán lehetőségem, hogy a ritmust rendszeresen felvegyem, de azt láttam, hogy sokkal közelebb áll hozzám az ottani oktatási mentalitás. Szabadon foghattam meg a tárgyakat, és egyéni feladatokat kaptam [saját életkép-prezentáció pszichológiakurzusra], át kellett gondolnom az életem, a céljaim, álmaim. Nem adat voltam a gépben vagy szigorlaton, hanem kíváncsiak voltak rám, a véleményemre, az életemre – ez a figyelem szakmailag is nagyon jót tett.

Az általános attitűd tekintetében pozitívabb hangot üt meg a nyelvszakos Kriszta története, aki szintén a személyes fejlődés lehetőségét emeli ki mondanójában. Úgy véli ugyanis, hogy itthon, a kultúratudományok hallgatójaként elsajátított, nyitottságra ösztönző „humános gondolkodásmód” értékrendje hasznos eszköznek bizonyult a tengerentúlon eltöltött időszak során:

Azelőtt félttem a másságtól, nem igazán éreztem jól magam olyan emberek társaságában, akik mások voltak, mint én, a családom vagy a barátaim, viszont mára már nem zavar, sőt kifejezetten élvezem azt, ha valaki teljesen más. Rájöttem, hogy a világ nem Debrecen körül forog, és megtanultam: nekem nem kell elfogadnom azt, hogy én itt születtem, tehát itt is kell megöregednem. Innentől kezdve volt bennem egy olyan érzés, hogy a világból sokkal többet szeretnék látni, sokkal többet szeretnék megismerni. Átformált ez a tapasztalat, más lett a felfogásom. Úgy érzem, hogy ezután sokkal nyitottabb lettem más emberek kultúrájára és más emberek életstílusára. Ez borzalmasan jó érzés volt.

A képzés szemléletformáló erejének gyakorlati haszna Kriszta esetében saját határainak felismerésében és átlépésében nyilvánult meg. A máshol szerzett élmények hatására nyitottabbá

vált a kulturális idegenség sokrétű tapasztalatára, amit a későbbiekben a mindennapokban is kamatoztatni tud:

Ebből fakadóan nyitottságot hoztam hazá, azt, hogy egy kicsit lazábban fogom fel a dolgokat, nem görcsölök annyira a mindennapi problémákon, mint az átlag magyar, ha szabad ilyet mondani.

A szolgáltatóiparban dolgozó Kata története bizonyos tekintetben kicsit messzebbre vezet. Katát első külföldi útja elsőéves egyetemistaként a mediterrán térség egyik nyelvi táborába vitte, és egy csapásra elvarázsolta. „Elkapott a feeling” – idézi fel a kezdeteket.

A világ minden részéről ismertem meg embereket. Ezután sok mindenkit meg tudtam látogatni. Nyugat-Európa, Észak-Európa, Afrika... és én elindultam látogatni. Az első nagy szerelem is ott talált meg. Egyértelműen nagy hatással volt rám ez az időszak, nyitottá váltam.

Majd így folytatja:

Tudtam, hogy itthon nem tudok megülni, ezért [...] megpályáztam egy ösztöndíjat, Nyugat-Európába mentem papíron tanulmányi céllal, de nyilván nem ez számított akkor. Csak azért mentem, hogy ne itthon legyek, és kitalálhassam, hogyan tovább. Ez ilyen szempontból ugyan nem jött össze, de mégis, onnan kaptam a jelet, hogy merre. A jel egy argentin fiú volt, aki nyaranta egy földközi-tengeri szigeten dolgozott, és felajánlotta, tartsak vele. Semmit nem tudtam a helyről, se azt, hogy egy hippisziget, se azt hogy egy partysziget, csak egyet tudtam: el. És belevágtam. Egy nyarat terveztem, de a mai napig ott ragadtam.

Történetében tapintható a választott szak iránt érzett fásultság, valamint a külső elvárások és egyéni képességek összeegyeztethetősége közti feszültség, amelyre ugyancsak a fizikai távolság perspektívájától remél megoldást:

Erős személyiség vagyok ugyan, de ha anyáék azt mondják, hogy tanulni kell, akkor tanulok, mert ők azt mondták. Tulajdonképpen nem is érdekelt, amit csinálok, meg kell csinálni, megcsinálom, mert nem vagyok egy hülye gyerek, nem nehéz, nem azért bukdácsoltam végig, hanem mert nem érdekelt. Itthon tanultam papíron, igazából meg végig Londonban dolgoztam. Sokat. És amikor annak a szakasznak vége lett, bármilyen jó volt, akkor továbbálltam. A mai napig a legszebb éveim voltak azok akkor odakint, a rossz kapcsolat ellenére. Olyan szabad, olyan örömteli nem volt semmi.

Ugyanakkor Kata esetében a bizonytalan, de optimista szemmel felmért jövő és az eltérő elvárások közti folyamatos egyensúlyozás nagyfokú kompromisszumkészséget kíván: noha a családi ráhatásra megkezdett harmadik diploma miatt még nem billent át egészen az itthon-külföldön mérleg, Kata tudatosan készül a teljes átállásra, egyúttal élete következő szakaszára. Ezt az életet, elmondása alapján, szintén nem egy bölcsészképzésének hagyományosan megfelelő karrier szerint képzelel el, de elemeit integrálni kívánja a szépségápolási céggé váló vállalkozásába. Elmondása szerint a mai napig büszke felsőfokú végzettségére, ami áttételesen ugyan, de utat nyitott számára a „jó életbe”:

Büszke vagyok arra, hogy ilyeneket csináltam, és hogy ennyi mindent elértem, de mindig zavar, ha csak le vagyok pincérmőzve. Ilyenkor mindig előállok a két diplomámmal, amivel nem csinállok semmit éppen.

Aztán később visszatérve még hozzát teszi:

Hozzám inkább jön a lehetőség, nem én megyek utána. Most volt egy óránk, ahol felkerült a falra egy világtérkép, és tapasztalatból tudtam azt mondani, hogy hol mi a helyzet. Nem nagyképűségből, de a többiek alig voltak egy helyen, miközben én bejártam a világot. És elmondhatom, milyen szerencsés vagyok, mert élnék a luxussal, ami manapság annak számít, hogy volt egy lézeres szemműtétem. Pluszokkal gazdálkodom, nem a létfenntartásért küzdök. A tanultságom segít, hogy társalogni tudjak, ettől kezdve a tájékozottság az elit társaságba is hamar belépőt jelent. Sokat jelent. Másra nem használom, de az olvasottság az pótolhatatlan.

Laura külföldi tanulmányi- és munkatapasztalatai más belátásokkal végződtek, az ő határait bizonyos mértékben személyes kapcsolatai mérték ki. Két nyugat-európai országban járt, először magánéleti okok miatt döntött külföldi munkavégzés mellett az egyetem első éve alatt (párja akkor már jó ideje kint élt), majd sikeresen pályázott a nyelvszakjának megfelelő Erasmus tanulmányi ösztöndíjra. Bébiszitterként finanszírozta kinti tartózkodását, így hosszabb időt töltött egy anyanyelvi családnál. A helyzetből adódóan igen intenzív kulturális élményben volt része, és munkaadói egy idő után afféle családpótlék szerepét is betöltötték az életében. Így összegzi élményeit:

Az ösztöndíj nagyon tanulságos volt számomra, nagyon rossz is volt sok szempontból, nagyon kijózanító. Ott dőlt el igazából, hogy nem tudnék hosszabb távon külföldön élni, mert túl fontos az, ami itthon van nekem. Ezeket a kapcsolatokat nehezen tudom hónapokig nélkülözni, a személyes találkozások hiánya

nagyon megvisel; egy telefonbeszélgetés soha nem olyan azért, mint ott lenni, otthon lenni. Viszont más szempontból nagyon jó is volt kint élni, nyelhtanulás szempontjából, munkatapasztalat szempontjából is, meg ugye egy elég komoly önismereti tréning lett belőle. Kibívásként éltem meg, hogy munkát kellett találni, és maga a munka is különleges volt. A város szintén sokat adott, az ottlét nagyon tetszett, és szívesen vállalnám máskor is, ha nem lenne mindaz, ami viszont ide húz. Lehet, hogy harminc év múlva már könnyebben vállalnék ilyet, amikor a család esetleg nem ennyire erős, mindenkinek elindult valami az életében, mondjuk akár a kis unokabúgaimnak – vagy akár a szülők kapcsán is valami óhatatlanul lezárul. De a mostani helyzetben nagyon sok érzelmi lemondással járna.

Laura érzelmi kötődése hatással van a szakmai életében hozott döntéseire is. Elmondta, hogy volt idő, amikor a diploma megszerzését követően mérlegelte a külföldi doktori képzés lehetőségét, amit aztán a részben párkapcsolata, részben saját igényei miatt vetett el.

Sok dolog felmerült: egy évet járni valahova, kiegészítésként, valami újba kezdeni, bejárni órákra mindenféle kööttségek nélkül... Igen, ez is benne volt a pakliban. De érdekes azért, hogy soha nem úgy terveztem: kötetlen időre megyek ki, hanem mondjuk maximum egy évről volt szó, és aztán visszajövök. Mindig bennem volt az, hogy nem akarok ott lenni sokáig, nem akartam, hogy ne lássam, annak a periódusnak mikor van vége. Átmeneti állapotként volt ez a fejemben.

Hasonló következtetésre jutott Erasmus programja befejezése után Bori is, aki „nem látja magát külföldön”, helyette inkább gasztronómiában „utazik.” Izgalmas párhuzamot von kulturális és gasztronómiai érdeklődése között, amiről vallja, hogy „cseppet sem ellentétes bölcsész-én[jé]vel”:

a gasztronómia fontos nekem, mert sok jelenséget, akár nemzetközi vagy egyéni tulajdonságot ezáltal értek meg... és úgy általában véve otthonteremtő tevékenység is a számomra.

Azonban még azok az interjúalanyok is, akik otthonosságra letek a tartós külföldi létben, a legváltozatosabb formákban szembesültek a kihívásokkal, ezek közül az egyik legkézenfekvőbb, mégis lényegi határvonással – a nyelvi határokkal. Ugyan az interjúalanyok jelentős hányadának van nyelvszakos érintettsége, az idegen nyelvi környezet intenzitása számukra is igen meghatározó eleme a kezdeti „kultúrsooknak.” Beszámolóik alapján elmondható, hogy a kezdeti akadályból igen hamar motiváló erőt kovácsoltak: a nyelvi boldogulás közösségi és társas kapcsolataik előremozdítását is szolgálta.

Kriszta például így emlékszik vissza sorsfordító tengerentúli utazására:

Amikor kimentem a táborba, az első két hét nagyon nehéz volt, és foggal-körömmel szerettem volna hazajönni, egyfajta kultúrsokk ért, és az is egyértelművé vált számomra, hogy egy nyelvet nem lehet csak itthon megtanulni. Tehát teljesen más az, amikor az ember ott van a valós nyelvi közegben, és ott kell teljesítenie. Az első két hét a nyelvi akadály miatt – mert ugye hiába tanultam előtte tíz évig a nyelvet, mégis beszélhetünk egyfajta nyelvi akadályról – és a kultúrsokk miatt nagyon nehéz volt. Viszont olyan szerencsés helyzetben voltam, hogy a kint dolgozó kollégáim nagyon hamar a barátaimmá váltak, és maximálisan segítettek abban, hogy az a nyár olyan legyen, amilyen lett. Végül nagyon jól alakult minden, és vissza is mentem néhány évvel később, és azóta is minden nyáron vágyom oda vissza.

Hasonló próbatételről számol be Kata is, akire egyértelműen ösztönzőleg hatott az idegen nyelvi környezet nyomása.

Előtte tanultam angolul, de nem tudtam beszélni, és hirtelen ott álltam egy közegben, ahol muszáj volt valamit mondani, különben nem értenek meg.

Az ő esetében későbbi párja miatt különösen nagy jelentősége volt annak, miként lesznek képesek áthidalni a nyelvi-kulturális különbségeket mindennapi kommunikációjukban. Amikor nehézségeikről kérdezem, szinte leküzdhetetlennek tartja a kulturális utalásokat és általában a kulturális különbségeket:

Teljesen mindegy, mennyire beszél [valaki] egy másik nyelvet, ha beszélne is magyarul, sohasem értené meg az Üvegtigris című filmet. És ugyanígy én sem fogok sok dolgot megérteni, rengeteg poén van, helyzet, amit el lehet mesélni, de magyarázni is kell. Minden alkalommal elmagyarázzuk, ha ihesmi kerül elő, de aztán inkább átlépünk felette. Nem tudom magyarrá tenni, nem is akarom. Én sem szeretnék betagozódni: szeretek magyar lenni. Szeretek másból élni, és nem is nagyon akarok hazajönni, de fontos nekem, hogy ehhez a kultúrához tartozom. Soba semmilyen nyelven nem tudok majd úgy káromkodni, mint magyarul [nevet]. Ezt meg is szokták jegyezni, ha ideges vagyok, magyarul vagyok az.

Később általánosságban a külföldi megpróbáltatásokat számba véve, mintegy összegzésül megjegyzi:

Dolgoztam, nem adtam fel, talpraesett voltam, próbáltam előre haladni annak ellenére, hogy nincs tapasztalatom se nyelvben, se munkakörben.

Arra a kérdésre pedig, hogy akkor mi is a foglalkozása, a következőt vágja rá nevetve: „Foglalkozás? Nekem olyan nincs. Bármi.” Katát a nyelvterületen és munkában szerzett sikerélménye további felsőfokú tanulmányokra, a harmadik diploma megszerzésére sarkallta. Saját bevállása szerint azt sosem bánta meg, hogy egyetemi tanulmányokat folytatott, de ma már egy számára vonzóbb szakpárt választana:

ma már mást választanék. Továbbra is diplomáznék, mindenképpen, mert sose tudod, mire kényszerülsz rá, vagy mi milyen lehetőséget biztosít majd. Sajnálom, hogy nem tudtam akkor angolul, amikor egyetemre kellett mennem, mert az tetszik annyira, hogy felsőfokon tanuljam. Akár egy másik nyelv társaságában. Csinálom is, de azért már nem felejtetem el, hogy 26 vagyok, gyerekelem lesz, másból élek és úgy jövök haza tanulni – ez is megpróbáltatás ugyanígy.

Az anyaság, tanulmányok és az utazás összeegyeztethetőségének kérdése egy másik alanyt, Zsófiát is érinti, aki tanulmányi ösztöndíjjal töltött néhány hónapot egy szomszédos országban úgy, hogy kisgyermek is vele tartott. Az elvégzendő szakmai munka hatékonyságában nagy szerepet játszott a kint tapasztalt támogatás, amivel az ottani oktatási intézmény az édesanyákat segítette, és ez az, amit hiányol a hazai körülményekből:

A megváltozott élethelyzetem miatt más dolgokra lettem figyelmes, pl. arra, hogy mennyire támogatják a kisgyermekes anyákat az egyetemen. Az egyetem területén kifejezetten a kicsi gyermekeknek van játszótér (főként első három év), gyermekmegőrző, bölcsiszerű hely, pelenkázó helyiségek és tényleg minden, ami megkönnyíti egy egyetem alatt gyereket vállaló életét. Én ezt fontosnak tartom (még akkor is, ha én nem lettem volna ebben a helyzetben), sajnos ez itt nálunk nem így van.

Az országhatárokon belül a bölcsészdiplomás nők karrierjének talán első igazi kihívása maga a pályaválasztás, amelyet egyszerre segít és nehezít meg tudásuk nagyfokú konvertálhatósága. Szerencsés esetben a személyes igények találkoznak a külső lehetőségekkel és környezeti elvárásokkal, ám ezek felismeréséhez, összehangolásához elengedhetetlen a kedvező kulturális és szociális klíma. Ahogyan az a beszámolókból is kiderül, a szakmai vagy magánéleti okokból külföldön eltöltött időszak kiváló terepe lehet a külső és belső utak feltérképezésének. „A határaitam meg kell húznom” – mondja Kitti a női teherbírásról. Talán tényleg ezen áll: ki hol és milyen módon húzza meg saját kaméleonbőrének határait.

Pályamódosítás: szabadújszás vagy -esés?

A bölcsészdiplomával rendelkezők túlnyomó része tanári képesítést is szerez, ám különböző okok miatt sokan döntenek úgy, hogy elhagyják a pedagóguspályát, vagy eleve nem a végzettségüknek megfelelően szándékoznak elhelyezkedni. A bölcsészképzés esetében azonban felvetődik a kérdés, mit is jelent pontosan a „végzettségnek megfelelően” elhelyezkedni? Számos interjúalany esetében figyelhető meg ugyanis, hogy bár látszólag igen távol kerültek a diplomájukban megnevezett képesítésektől, pályájuk során számtalan módon bizonyult hasznos ugródeszkának a bölcsészháttér.

E hasonlóság ellenére azonban a pályamódosítás kérdése nagyban összefügg az életkorral is, amennyiben a megkérdezett tanári szakot végzett nők alapvetően két csoportra oszthatók: a középkorú nők esetében jellemző, hogy a gyermekvállalás után más munkakörbe térnek vissza, még ha előtte hosszabb-rövidebb ideig tanítottak is, a frissdiplomások viszont eleve csak átmenetként tekintenek a tanításra, és nem tervezik, hogy hosszú távon a pályán maradnak – s ennek főleg anyagi okai vannak.

A 30 évesnél idősebb korosztály beszámolóiban legerőteljesebben a családalapítás és a gyermekvállalás bizonyul pályamódosító motivációknak. Anna története különösen modellértékű lehet ebből a szempontból, hisz ő három gyermekét egyedül nevelve döntött úgy, hogy magyar–történelem szakos tanár helyett inkább lakberendezőként tér vissza a munkaerőpiacra, s hamar igen sikeressé is vált új hivatásában. Élettörténetében kulcsfontosságú azonban, hogy saját bevallása szerint is pályamódosítása és szakmai sikerei vezettek a házassága megromlásához, s végül a váláshoz is. Szakválasztásának indoklásakor kiemeli, hogy a tanárképzés, a magyar–történelem szakpár akkoriban „elitképzésnek” számított:

Bár édesanyám jogi pályára szánt, én a szülővárosomban akartam maradni a párkapcsolatom miatt. Akkor ott még nem volt jogi kar, ezért választottam a magyar–történelem szakot, ez akkoriban „elit” szakpárnak számított. Így igyekeztem megfelelni édesanyám és a saját elvárásaimnak is.

A magánélet, a párválasztás tehát már az egyetemi felvételikor is meghatározó tényezőnek bizonyult az életében, olyannyira, hogy szinte pszichoszomatikus tünetekkel reagált arra is, hogy esetleg más városba kerüljön, és arra is, hogy szakmailag ne a saját útját járja:

Voltam Szegeden egy jogi egyetemi előkészítő táborban, de nagyon féltem az idegentől, egyáltalán nem vágytam elmenni. A jogászokról olyan képem volt, hogy belemenős emberek, ügyvédek, és nem éreztem

magam ilyennek, hanem törekeny nőnek. A táborban az első éjjel aztán olyan erős nőgyógyászati görcseim lettek, hogy haza kellett hozni. A sors akarta így. Anyukám meg örült annak, hogy legalább így nem megyek el.

Paradox módon viszont éppen későbbi szakmai sikerei és az abból következő anyagi kérdések vezettek a házassága megromlásához. Bár jelenleg nagyon sikeres választott hivatásában, egyértelműen feszültséget tapasztal meg női énje és szakember mivolta között:

Sokáig voltam egyedülálló nő és családfenntartó, vagyis férfias módon élek, de ez alapvetően idegen a személyiségtől, és nem örömmel teszem. Állandó konfliktus ez bennem, mert kijelöl ezt kell mutatnom, de tudom, hogy befelé egy finom, törekeny nő vagyok. Otthon és a munkámban is vezetőnek kell lennem, ez nagyon fárasztó a számomra, és az egészségemen is nyomott hagy. Jellemzően nőgyógyászati problémáim szoktak lenni, és nyilván ez sem véletlen. Skorpió jegyű vagyok, a testem jelzi, hogy nem úgy élek nőként, ahogy szívem szerint tenném.

Noha vállalkozóként a saját főnöke, munkája természetéből fakadóan számtalanszor kerül olyan helyzetbe, hogy férfiakkal kell tárgyalnia, s ez a szakmai hozzáértésen túl lélektani rátermettséget is követel tőle, amit egyrészt kihívásként, másrészt teherként él meg:

Sok olyan lakberendező van, aki csak rajzol, azaz kizárólag a tervezéssel foglalkozik, én viszont a kivitelezést is vállalom. Na most ez az a része a munkának, ahonnan nehez nőnek lenni. Először is el kell érnem a mestereknél – akiknek a 99,9%-a férfi –, hogy megcsinálják, amit akarok. Ehhez pszichológiai készségekre van szükség, mert alapvetően két típusba tartoznak: van, akinél az válik be, ha nagyon megdicsérem a munkáját, és szépen megkérem a feladatra, hozzáátéve, hogy csak ő tudja olyanra megcsinálni az adott dolgot, amilyenre szükség lenne. Másoknál viszont a szakmaiságra kell építenem, és határozottságot kell mutatnom, az ő zsargonjukat kell használnom. Olyan is ez, mint egy teszt, felméri, beszélem-e egyáltalán ezt a nyelvet. Egyfajta játszma ez, és egyértelműen ez a munkám nehezebbik része. Mindez feltételez a részemről egyfajta férfiasságot, szakmaiságot.

A pályamódosítással járó anyagi és szakmai függetlenség ára tehát, úgy tűnik, egyfajta „férfias” magatartás elsajátítása, állandó egyensúlyozás a magánéletben vállalt és vágyott, valamint a munkában elvárt nemi szerepek között.

A pályamódosítás magánéleti motivációi kerülnek előtérbe egy másik interjúalanyunk esetében is, aki nyelvi szakpáron kapta első diplomáját. Eddigi pályáját számos munkahely- és

hivatásváltás, azaz állandó tanulás jellemezte, ami – interjúalanyaink pályamódosításait látva – úgy tűnik, a bölcsészdiplomák és bölcsészdiplomások egyik jellemzője. A bölcsészszakok interdiszciplinaritásból is adódó nyitottsága és – kívülről nézve – sokszor megfoghatatlansága kedvez azoknak, akik a pályaválasztás időszakában még nem akarják egyértelmű szakmai irányokba lezárni a bennük rejlő készségeket és lehetőségeket, helyette önmagukat és jövőjüket is diffúzabb határokkal képzelik el:

Választottam egy gumiszakot, az angol-német szakot. Tudtam: a két nyelvszak abszolút tökéletes arra, hogy bármi lehessen általa. És soha nem tekintettem a nyelvszakjaimat egy pillanatra sem célnak, tudtam, hogy csak eszközök abhoz, hogy majd legyek valaki; egy áttételes lépcsőfok: tudtam, hogy a két jó nyelvtudás és azok a készségek, amelyeket az angol-német szakon megtanultunk, majd jó lesz valamire. És hogy igazából szuper volt az a kettő így együtt, mert kaptam azt a logikus-rationálist, hogy fel kell építeni egy rendszert fejből – ezt megkaptam a német szakon, a nyelvészeti vonalon –, az irodalmi képzésben angol szakon meg megkaptam azt a fajta nyitottságot, kreatív gondolkozásmódot meg inspiráló légkört, ami szintén nagyon hasznos volt.

A bölcsészkaron megszerzett tudás, készségek azonban nem jelentik sem a jövőbeli munka kitalálását, sem pedig interjúalanyaink saját identitásának megtalálását. Egyik interjúalanyunk esetében a partnere volt az, aki Pigmalion-szerűen létre akarta hozni azt a munkájában sikeres nőt, akit ő maga akként értelmzett, akár az illető akarata ellenére is. Hogy ő mégis megadta magát ennek a „megalkotásnak”, abban komoly szerepet játszottak a gendersztereotípiák: az erős, támogató, idősebb férfi és a támaszra szoruló fiatal nő képe:

Kerek percc megmondta, hogy én jó menedzser lennék, és akkor ő jó menedzsert csinál belőlem. És akkor még kevésbé éreztem azt, hogy a saját utamat járom, de rá voltam utalva valakinek a támogató-védő jelölésére [...]. Én akkor elindultam az üzleti élet irányába, ahol persze rettenetesen éreztem magam. Igazából a nyelvre sem nagyon volt szükségem, ez szerintem Magyarországra nagyon jellemző, hogy mindenhol kritérium az, hogy tudj nyelvet, de effektíve nem kell, és itt is ez volt a helyzet, hogy nagyon jól hangzott. Egyszerűen a józan paraszti ész kellett a munkámban, és hát én végül is négy évet dolgoztam az üzleti szférában és tök jól megálltam a helyem.

Az anyagi siker ugyanakkor lelki kiüresedéshez vezetett:

Akkor Pesten kerestem a szűzszereket, beti két nap munkával maximum, de lehet, hogy sokat mondok, lehet, hogy inkább beti egy nap effektív munkával: semmi más dolgom nem volt, mint hogy a plázákban költsem a pénzt, és annyira üres volt az életem, hogy fogtam magam, és elmentem [...] keisvárosi középiskolai nyelvtanárnak. Tebát ez a soha ne mondd, hogy soha, nagyon igaz, mert egy dologban voltam biztos az útkeresésem kapcsán, hogy tanár nem leszek.

Értelmezéséből kiderül, hogy neki is ugyanaz jelentette a tanári munka legnagyobb értékét, mint azoknak, akik mindvégig a középiskolai tanári pályán maradtak: a diákokkal való napi kapcsolat, a humán aspektus. Van, aki a tanári munkával együtt járó emberi érzékenységet professzionális szintre vitte, egyikük ugyanis hosszú és elég rögös út- és énkeresés után jelenleg pszichológusként dolgozik, és úgy érzi, ezáltal kiteljesedhet, saját tapasztalatai miatt pedig kifejezetten nehéz eseteket is hatékonyan tud kezelni:

Nagyon durva klienseim vannak [...]. A Chironnak az archetípusa az én esetemben teljesen működik, és tényleg, szerintem sok mindenkinek tudok segíteni emiatt. Úgybogy valahol szakmailag vannak előnyei annak, hogy így alakult az életem.

Egy másik, jelenleg tanári pályán lévő interjúalanyunk is a pszichológia irányába mozdul el, még ha nem is a diploma szintjén, mert felsőoktatásban dolgozó nyelvtanárként hiányolja a kollegiális közeget, a szakmai közösséget a mindennapjaiból, különösen azért, mert korábban évekig tanított gimnáziumban. A tanári munkának a lélektani, érzelmi szempontból meghatározó mivoltát jelzi az is, hogy az ő jövőbeni céljai között is olyan szakmai tevékenységek szerepelnek, amelyek nyelvi, tanári képességei mellett pszichológiai készségeket is megkívánnak:

Tanulok most családterápiát. Nagyon érdekel még a tréningeztetés is, ez is emberekkel való foglalkozást jelentene, ez is emberek jobbik oldalának az erősítéséről szólna.

Míg tehát van, akinek az esetében a kreativitás megélése bizonyult a siker kulcsának a pályamódosításkor, van, aki másokon segítve találta vagy szeretné megtalálni az utat önmagához. Ez a két választás, a művészet, illetve a segítőszakmák valamennyi pályamódosító interjúalany esetében központi jelentőségűnek bizonyult, rámutatva arra a jelenségre, hogy általában csak kerülőutakon lehet eljutni ezekre a pályákra, mert a társadalmi megítélésük a bizonytalansággal és a haszontalansággal társítja őket.

Kitti esetében lényegesen egyenesebb életpálya bontakozik ki. Angol–német szakos tanári diplomájával közvetlenül az egyetem elvégzése után számos munkalehetősége adódott, elsősorban Budapesten, a nemzetközi szinten is jelen lévő versenyszférától kezdve állami hivatalokig, de ő párkapcsolata miatt Debrecen mellett döntött, és elsősorban a nyelvtanítás különféle formái közötti váltások – vagy a váltás vágya – jellemzi pályáját, pályamódosításait. Az egyetem elvégzése óta nyelvtanárként dolgozik, egy alig néhány hónapos időszak kivételével, melyet egy multinacionális vállalatnál asszisztenseként töltött közvetlenül a diploma megszerzése után. Ezt az állást a munka érdektelensége miatt hagyta ott („*Repülőjegyet intézek, mítingeket kell összehívni... stb. úgy, hogy [a főnökömnek] volt egy titkárnője is, aki nem tudott németül. Nem szerettem az állást.*”), illetve a munkahely számára nehezen elviselhető légköre miatt. És bár tanárként egyenesnek tűnik a pályája, lényeges, hogy milyen különbségeket észlel a középiskolai, a nyelviskolai és a felsőoktatási szintű nyelvtanítás között mind szakmai, mind személyes szempontból. Noha nyelviskolai tanárként majdnem egy évtizedig kifejezetten sikeres volt, a gyermekvállalás következtében világossá vált számára, hogy a délutáni-esti tanórák nem illeszthetők be a család napirendjébe:

Esetleg egy-két délelőtti csoport, egy-egy magántanítvány, de az [esti órákat] nem lehet. A kisgyerekek vagy a kisiskolások életével ez összeegyeztethetetlen. Nem is akarom. Ezt megmondtam, hogy ez nem pálya. Csak akkor, ha tényleg ében halunk és nincs más.

Kitti tehát újra váltott, s jelenleg egy felsőoktatási intézményben tölt be nyelvtanári státust, amely egyszerre jelent szabadságot és magányt a számára:

Nagyon vágytam arra, hogy közösségben legyek, hogy tanáriban üljek, még ha fúrnak is, meg faragnak, meg akármí. Na, ez az egy [...] hiányzik a munkámból: a közösség, a kollégák.

Szintén a nyelvtanári pálya különböző formáit szemlélteti Szilvia története, aki angol szakot és jogi kart végzett, és jelenleg is szaknyelvet tanít egy felsőoktatási intézményben. Angol szakja mellé egyetemi éve elején vette föl a jogot édesapja javaslatára:

Jónak tűnt a jogi kar meg a jogi szakma. [...] Apukám féltett attól, hogy ha egyszer majd tényleg belépünk az EU-ba, akkor majd mindenki tudni fog angolul, és a munkaerőpiacon szűkebbek lesznek a lehetőségek, ezért egyszerűsként nem lesz könnyű dolgom.

Nyelvtanárként szintén nagy szabadságot élvez, és Kittihez hasonlóan vonzotta is ez a függetlenség, mint ahogy az is, hogy aktívan alakítója lehet annak, amit tanít:

Az is vonzott, hogy mind a két diplomámat használhatom, hogy tananyagot kell majd fejleszteni, jegyzetet írni, kitalálni egy szaknyelvi képzési rendet. [...] Sokkal több a szabadság is, a szabadidő, kevesebb az adminisztráció, mert mindent megcsinál a tanszék.

Úgy tűnik tehát, hogy számos középkorú diplomás nő számára döntő szempont a munkahelyi közösség, a csapatmunka s a mindezzel járó érzelmi töltet, s ennek hiányában még a lehető legnagyobb szakmai szabadság mellett is elégedetlenek a munkájukkal.

Fenti példáinkat mind harminc év fölötti interjúalanyok életútjából vettük. A harminc év alattiak esetében más tendenciák rajzolódnak ki. Ezek egyike, hogy ők már a diploma megszerzésekor sem a tanári pályát látják hosszú távú karrierlehetőségként, csupán átmeneti állásként tekintenek rá. Ennek többnyire az alacsony fizetés, ezáltal pedig az anyagi függetlenség esetleges hiánya az oka. Kata magyar–történelem szakon végzett, és évek óta külföldön dolgozik a vendéglátóiparban. Az ő esetében a diploma megszerzése elsősorban szülői elvárás volt, s már egyetemista éveitől is végig dolgozott, jelenleg azonban épp az angol szakot végzi, hogy nyelvtanári képesítése is legyen. Korábbi munkatapasztalatairól így nyilatkozik:

Volt pincérkedés, hűtőházi munka, szórólapozás, hímzőgyári munka... könnyen kaptam munkát, sokáig hostesskedtem is a nagyobb szupermarketekben. Nem voltak tapasztalataim, a talpraesettség hozta meg mindig a lehetőséget.

A gyakorlatiasság haszna mellett kezdettől fogva tudatában volt annak is, hogy a szolgáltató-szektorban az előrejutás elengedhetetlen eleme a nőisége is:

Nem az számított, hogy nő vagyok, hanem hogy csinos nő vagyok. Mosolyogni kell, szép vagy, jól vagy felöltözve, eladható vagy, innentől kezdve bárhol a világon működik. És ezt mindig is ösztönösen tudtam és kibaszáltam. Ösztönösen és tudatosan játszottam ezzel.

Külföldi tapasztalatának és munkabírásának köszönhetően anyagilag független, mégis nehezen viseli, ha a munkája iránti lenézéssel találkozik:

Bár a mai napig úgy gondolom, hogy nem a diplomámmal fogok elhelyezkedni, nem abból fogom keresni a kenyeremet, ez belénk lett nevelve, hogy a diplomások érnek valamit. És érzem. Engem nem bánt, hogy csak egy pincérnő vagyok, de amikor mástól kapom meg, az rosszul esik.

Távlati tervei között talán ezért is szerepel egy újabb pályamódosítás is, elsősorban ugyanis a kozmetika érdekli, s párja ebben teljes mértékben támogatja, a szülői nyomás helyett tehát egyre erőteljesebben a párja véleménye válik hangsúlyossá az életében, s természetesen a saját ambíciói.

A bölcsészdiplomának ez az ugródeszka-jellege számos esetben érvényesül a fiatalabb interjúalanyok körében. Kriszta például azért adta fel tanári állását, mert egyszerűen nem tudott megélni belőle, jelenleg viszont szakmailag és anyagilag is nagyon jó döntésnek érzi, hogy légiutas-kísérőként helyezkedett el külföldön.

Egy évvel ezelőtt kiköltöztem Angliába. Ennek nagyon prózai oka volt: a pénz. Az egyetem után rögtön tanárként helyezkedtem el egy helyi középiskolában. Majdnem két évig tanítottam ott, az első fél év eléggé tele volt kibívásokkal, de mondhatjuk, hogy a végére teljesen megszerettem a szakmát. Viszont a fizetésem annyira alacsony volt, hogy semmit nem tudtam belőle félretenni. Tehát nem az zavart, hogy nem tudok luxusszínvonalon élni, hanem az, hogy abszolút nem volt megtakarításom. Ez sarkallt arra, hogy más lehetőségek után nézzek. Akkor akadtam rá erre az EU-s lehetőségre. Ez nem volt egy annyira tudatos döntés, ezt inkább úgy hozta az élet, de nem ijedtem meg tőle. Stewardess lettem; teljesen random módon dőlt el az, hogy melyik európai uniós országba kerülök, és Angliába küldtek.

Szembetűnő generációs különbségnek mutatkozik tehát, hogy a harminc év alatti alanyok esetében bár fontos tényező a magánéleti stabilitás és a párkapcsolat fenntartása, fontos szakmai döntéseikben nem rendelik alá ambícióikat a kapcsolat megtartásának, inkább olyan párt keresnek, aki partner a külföldi munkakeresésben, és a letelepedés helyett szintén a szakmai sikerek, a tapasztalatszerzés a prioritás számukra. Kriszta is így van ezzel, reméli, hogy barátja szintén talál majd megfelelő állást, a távolabbi jövőt is közösen tervezik:

Nekünk régi álmunk, nekem is, és a barátomnak is, hogy egy húszas évekbeli stílusú kávézó-t-pubot nyissunk, ha ebben a fajta vendéglátásban elég ismeretet szerzünk, mert be kell vallanom, abszolút nem értünk hozzá. Még. De ha elegendő tudással fogunk rendelkezni, akkor valószínűleg egy étteremmel is megpróbálkozunk. Majd. A távoli jövőben.

Hasonló döntési mintázat figyelhető meg egy másik interjúalany esetében is, aki első komoly kapcsolatát zárta le hazai szakmai sikereinek érdekében. Barátja ugyanis külföldön volt, ő is kiment, és felszolgálásból próbálta fenntartani magát:

Egyáltalán nem az én közegem volt ez; és azt is nagyon furcsa volt megélni, hogy először tartok itthon egy konferencián egy előadást, néhány héttel később meg már a sört csapalom. Főleg akkor tört rám az, hogy ennél többet is csinálhatnék, amikor lekezelően bántak velem a vendégek.

A harmincon aluli generáció váltásaiban azonban nemcsak az a minta bontakozik ki, hogy másképp élik meg pályamódosításaikban a családi és párkapcsolati háttérrel, hanem abból a szempontból is eltérések mutatkoznak a harmincasok–negyvenesek generációjával szemben, hogy olyan típusú munkák is felkeltik az érdeklődésüket, amelyek egy évtizeddel vagy akár csak néhány évvel korábban fel sem merülhettek volna. Sára az önkéntes, mentálhigiénés munkát jelöli meg tervezett pályájaként, és a külföldön látott pozitív tapasztalatok és a szakmai motiváció elsőbbségéről beszél ezzel kapcsolatban:

Önkéntesség, tenni akarni. Hogy kanyarodtam ide? Rendkívül jó visszajelzéseket kaptam szociális készségeimről, és amit akár külföldön is tapasztaltam magam körül segítőkészség, áldozatvállalás tekintetében, az meggyőzőtt. Azóta is ösztönöz.

Vera története szintén az önkéntesség kapcsán kötődik a szakmai ambíciók megélésének kérdésköréhez. Első munkahelyén nyelvtudása mellett képzőművészi érdeklődése is hamar teret kapott:

Az első cég, ahová kerültem, egy családi vállalkozás volt, oda elsősorban a nyelvtudásom miatt vettek föl, tehát mindenképpen a [nyelvszak] volt az, ami hozzásegített ehhez. Ott főként asszisztensi feladatokat láttam el, illetve később az érdeklődésem irányába kezdett eltolódni az egész, ugyanis [...] egyre jobban lehetőségem nyílt, hogy [kreatív tevékenységet is folytassak] az adminisztratív jellegű munkák mellett.

Jelenleg van egy fizetett állása, ahol elsősorban az angol nyelvtudását kamatoztatja, s emellett egy művészeti intézményben végez önkéntes munkát, és reméli, hogy idővel főmunkaidős állásává is válhat ez. Úgy érzi, ez vonzza igazán, és a gyakorlatban tapasztalja, mennyire hozzásegíti ezekhez a sikerekhez bölcsészmultja:

A magyar szak olyan szempontból is fontos volt, hogy stilisztikailag sok cégnél elvárás, hogy írásban, szóban jól meg tudjon nyilvánítni az ember. Mindkét szak adott nekem egy olyan alapot, hogy magyarul és [más nyelven] is adekvát módon tudjam magamat is, és az adott céget képviselni, ebben a magyar szak is elengedhetetlen volt.

Vera pontosan kifejti azt is, miben látja a bölcsészdiploma legfőbb erényét:

Szerintem a bölcsészdiploma a legkonvertálhatóbb megszerezhető diploma. A nyelvszak különösen előny. Ha valaki egy bölcsészképzésben tevékenyen vesz részt, akkor olyan tudásra tesz szert, ami elég átfogó. Nem véletlen, hogy most is nagyon sok bölcsészt alkalmaznak teljesen különböző szakirányokban, hiszen egy bölcsész nagyon „simulékony” tud lenni, jól megállja a helyét különböző helyzetekben. Pontosán amiatt, mert nagyon sokféle világtapasztalattal megismerkedett az egyetem során, ha azt jól végezte el. Úgy mond már szerzett tapasztalatokat, ha nem is közvetlenül, de közvetett módon, és szerintem emiatt ez életképes szakma. Nem azt mondom, hogy nagyon könnyű az út, de aki motivált és akinek vannak tervei, tudja, hogy mit szeretne, annak sok út megnyílhat. Inkább az a probléma, hogy kevesen tudják, mit szeretnének, de ezzel együtt is el lehet helyezkedni.

Vera magyarázata azért is szemléletes, mert éppen a bölcsészképzés lassan megtérülő, nem feltétlenül számokban mérhető hozamaira világít rá; arra, hogy egy széles körben tájékozott, olvasott bölcsész olyan kulturális szakember, aki a közélet, a kultúra, a szolgáltatóipar legkülönfélébb területein kamatoztathatja műveltségét, szövegalkotó és -értelmező képességeit.

Hogy ez mennyire nem csak a magaskultúra keretein belül képzelhető el, arra Bori tervei hozhatók fel legjobb példaként. Ő angol–francia szakos tanárként diplomázott, jelenleg nyelvtanárként dolgozik, emellett pedig gasztroblogger, továbbá szerzett egy masszőri oklevelet is, és kritikusként is tevékenykedik. Arra a kérdésre válaszolva, hogy van-e női példakép az életében, épp egy pályamódosító nőismerőse életútját említi:

A kineziológust mondanám, akibe már egy ideje járok. Persze nem sokat tudok az életéről, de nem csak a kezeléseket keretben beszélgettünk, például őt is masszíroztam már (két évvel ezelőtt szereztem egy OKJ-s masszőri oklevelet), és összességében azt kedvelem benne, hogy nagyon karakán, független nő, aki pontosan tudja, mit, kit akar az életében, például képes volt szakítani, ha szükségesnek érezte, de emellett a munkájában is kifejezetten sikeres. Harmincévesen kezdett új karrierbe, korábban egy multinál dolgozott, de váltott, mert rájött, hogy nem elég neki az a munka. Szóval ő nagy újrakezdő, aki megáll a saját lábán, és nem függ senkitől és semmitől, emiatt példakép a számomra.

Vera művészeti munkájához hasonlóan Bori is önkéntesként kezdett helyet teremteni az életében annak, ami igazán érdekli, s az ő esetében ez nem a művészet, hanem a gasztronómia:

Ez az érdeklődés egyébként cseppet sem ellentétes a tanári énemmel, hiszen ez is a megértés egyik módja, nem csak biológiai szükséglet az evés. Olyan értelmezési horizont, amelybe bármikor beléphetünk, és valamilyen módon mindenkit érint. Ma már vannak gasztro-újságírók, erről szóló tv-sorozatok, sőt, tudományos kutatás tárgya is lett, és úgy általában véve otthonteremtő tevékenység is a számomra.

Összességében úgy tűnik, mintha a rendszerváltás után szocializálódott, a kétezres évek után diplomázott nők esetében egyre legitimebb választásként jelenne meg az önkéntes munka vagy a művészi pálya, és ennek érdekében hajlandóak kockázatot is vállalni – legyen az hosszabb távú külföldi tapasztalat vagy ingyen, saját karrierjükbe való befektetésként végzett munka.

Jövőbeni terveiről beszélve Bori a hivatása (amelyet egyértelműen nem munkaként definiál) és a magánélet közötti egyensúly megteremtését nevezi meg központi igényként, aminek kulcsa az anyagi és szellemi függetlenség. Mindezt pedig a nyelvtudása és külföldi tapasztalati birtokában Magyarországon szeretné kamatoztatni:

Alapvetően itthon látom magam, párkapcsolatban, anyaként. Szakmailag szabadúszóként képzelem el magam, akár egy félállásban is, de nem 8-tól 4-ig végzett irodai munkában, az biztos. Szabadúszáson azt értem, hogy ne kelljen választanom a munka és a család között.

A bölcsészdiplomás nők tudásának értéke tehát egyre inkább a választás szabadságában látszik rejleni: abban a választásban, amely immár *nem* a karrier és a nőiség közötti döntésre kényszerít, hanem gyakran járatlan, saját utak kitaposására szabadít fel, még akkor is, ha mint látni fogjuk, a hivatás és család kettősségének a kérdése megoldandó feladatként még mindig kísérti ezeket a generációkat is.

Magánélet és karrier, avagy egy életen át tartó zsonglőrképző

Bár a magánélet és a karrier összeegyeztetésének nehézségei mind a két nemet érintik, az egyensúly fenntartásának problémája, illetve a külső-belső konfliktusok okozta feszültség mégis a nők életútjával kapcsolatosan merül fel gyakrabban a közbeszédben. Ennek legfőbb (és egyre nyíltabban tematizált) oka az, hogy a hagyományos női szerepek és a tradicionális női életút állomásai nehezen férnek össze a karrierépítés logikájával, így a magánélet és a szakmai előrelépés harmonizálása a nőket különösen nagy kihívás elé állítja.

Bölcészdiplomás interjúalanyaink esetében ezek a dilemmák még összetettebbek, mert a tanulással eltöltött évek már önmagukban későbbre tolhatják a családalapítást; sőt akár a párkeresés is háttérbe szorulhat egy időre. Amint azt viszont a későbbiekben látni fogjuk, ennek az ellenkezője is igaz lehet: van, aki az egyetemi éveket tartja a legalkalmasabbnak arra, hogy a családi élet kialakításának irányába megtegye az első lépéseket. Ugyanilyen fontos kettőség, hogy egyrészt a diploma megszerzésébe fektetett energia arra ösztönözheti az egyetemet végzett nőket: a megszerzett tudás értékét egész életükben szem előtt tartva nagy hangsúlyt fektessenek a karrierjükre. Másrészt viszont még ma is gyakran választás elé állítják őket a párkapcsolathoz-házassághoz és gyermekvállaláshoz kötődő tradicionális női szerepek, melyek érinthetik a karrierépítés által megkövetelt helyváltoztatási terveket, valamint a társas kapcsolat vagy a család anyagi berendezkedését is a társadalmi nemek konfliktusokkal teli pályájára tolhatják.

Az egyik legizgalmasabb válaszokat eredményező felvetésünkben tehát arra kérdeztünk rá: interjúalanyaink mennyiben érzik valósnak azt az igen elterjedt nézetet, hogy egy nő számára (akár a férfiakra nehezedő potenciális nyomással is összevetve) az egyetem – ezen belül pedig akár a bölcész- vagy tanárképzési közeg – sokak számára a pártalálás színtere is kell, hogy legyen. A húszas éveik végén járó, párkapcsolatban élő Kriszta így beszél erről a témáról:

Igen, szerintem van egy ilyen nyomás. [...] Én is megkaptam annak idején anyukámtól, hogy „na, most kell nyitott szemmel járni, mert el fogják kapkodni ezeket a fiúkat.” [...] A fiúnál is előfordul, de szerintem ez tipikusan a nőkre jellemző. A nőket szorítja egyfajta időkorlát, tehát nagyon gyorsan kell karriert építeniük ahhoz, hogy viszonylag fiatalon tudjanak gyereket vállalni, és szerintem ettől nagyon sokan „bepánikolnak.” Kompromisszumot kötnek érzelmileg azért, hogy – gyakorlatilag az eszükre hallgatva – olyan életet élhessenek, amely a társadalom szemében jó.

Kriszta tehát azt mondja, hogy igen elterjedt az a gondolkodásmód, mely szerint a (bölcész)diplomás nőknek nem csupán a tananyag elsajátításába kell igen nagy energiákat

fektetniük az egyetemi évek alatt, de karrierépítésüknek ezt a korai szakaszát párkeresésre is „illik” használni. Szerinte már a többnyire igen fiatal, egyetemista nőkkel is érezteti a társadalom azt a biológiai időkorlátot, amely miatt egyrészt a minél gyorsabb karrierépítésre, másrészt pedig a végleges pár megtalálására kell törekedniük – akár érzelmi kompromisszumok árán is.

A Krisztával egyidős Vera hasonlóan látja a kérdést, azzal a különbséggel, hogy szerinte vannak, akik nem annyira a karrierépítést gyorsítják fel annak érdekében, hogy minél korábban megállapodhassanak és gyereket szüljenek, mint inkább egyenesen úgy keresnek partnert, hogy általa anyagi biztonságot alakítsanak ki maguk körül. Vera szerint ezt sokan azzal magyarázzák saját maguk és mások számára, hogy számos bölcsészből tanár lesz, s ez a pálya nem adja meg az önálló egzisztencia megteremtésének lehetőségét:

[N]agyon sok csoporttárssal találkoztam, aki teljesen magáévá tette ezt az ideát, hogy neki mivé kell válnia, hogy hogyan tudna életképesen fennmaradni. Hogy kell egy férj, mert egy tanári állás kevés az önfenntartáshoz. Találkoztam ilyenekkel, de én ezzel nem értek egyet.

A tanárként dolgozó Dóra szerint ez a hozzáállás némileg érthető, hiszen

[h]a egy lány ötödéves korában, mire elvégzi az egyetemet, egyedül van, sokkal több munkát kell elvégeznie abhoz, hogy meg tudjon élni. És emiatt háttérbe szorul a magánélete.

Ennek ellenére Dóra azt is hozzáteszi: „*[Ne]m gondolom, hogy az egyetem egy párkapcsolat-építő hely.*” A szintén harminc alatti, férjzett, harmadik gyermekét váró Zsófia a többiekhez képest némileg egyszerűbben látja ezt a problémát:

Véleményem szerint egyetem alatt van a legnagyobb esélye mind a nőnek, mind a férfinak párt találni/választani. Én elsőéves koromban ismertem meg a későbbi férjemet, de nem tudatos volt, hogy egyetem alatt mindenképpen „férjet fogjak” – így alakult.

Interjúalanyaink tehát egyetértenek azzal, hogy általánosan elterjedt vélekedés: a biológiai korlátok és/vagy az esetleges anyagi problémák miatt az egyetemen eltöltött időszakban kell a magánéletet is megalapozni. A megkérdezett nők többsége nem értékeli kifejezetten pozitívan ezt a jelenséget, de elismeri, hogy sokak számára az egyetemi évek mindenképpen a párkeresés évei is, s hogy ők maguk is érzékeltek ilyesfajta elvárást a környezetük irányából. Ilyen módon a magánélet és a karrier összeegyeztetésének-összeegyeztethetőségének kérdése már ebben az

életszakaszban felmerül és speciálisan a női életútra (sőt, a női bölcsész életútjára) vonatkoztatható felhangokat is kap.

Részben az előbbiekből adódó fontos kérdés, hogy egy már meglévő kapcsolat esetében milyen harmonizációs, kiegyensúlyozó döntéseket kell vagy kellett interjúalanyainknak meghozniuk egyetemista éveikben vagy a munkájukat illetően. Visszatérő mintázatként jelentkezik a megkérdezett nők válaszaiban, hogy inkább ők változtattak (vagy nem változtattak) helyet a férfi barát vagy házastárs kedvéért. Zsófia például egy másik megyeszékhelyen kezdte meg egyetemi tanulmányait, s a párkapcsolata miatt diplomázott végül Debrecenben:

Debrecen szülővárosom, tízéves koromig itt éltem előtte, mindig is vissza akartam térni, de ekkor egy szerelem (azóta házasság és lassan három gyermek) miatt egyértelmű volt, hogy ide kérem az átvételemet. Jó döntés volt: mind szakmai, mind magánéleti téren.

Az elvált, háromgyermekes vállalkozó Annának – bár egyébként is hajlott arra, hogy Debrecenben maradjon – a házassága tette egyértelművé a döntést: „*A férjem itt dolgozott, ezért maradtam én is itt, Debrecenben.*” A harmincas évei végén járó nyelvtanár, Kitti és a nála körülbelül egy évtizeddel fiatalabb PhD-hallgató, Laura története pedig érdekes párhuzamba állíthatóak a karrierépítéssel összefüggő helyválasztás szempontjából: míg Kitti fővárosi állások lehetőségét adta fel azért, hogy elkerülje a távkapcsolattal járó nehézségeket, az akkor ötödéves, tudományos pályára készülő Laura ugyanebből a célból az országot is elhagyta egy időre. Kitti elmondta, hogy

mindenesetre nagyon sok ajtó nyitva állt Budapesten előttem, és aztán nyáron úgy döntöttem, hogy én nem szeretnék távkapcsolatot, és lemondtam minden állást.

Laura pedig így emlékszik vissza erre a döntésre:

Megvolt bennem ez a dilemma, hogy könnyebb lenne itthon, érdekes dolgokat hozna, de akkor az látszott, hogy ott, kint jobban szükség van rám. Azt éreztem, hogy ha akkor valamit igazán tenni tudok, azt a magánéletemben tudom megtenni, és igaz, hogy a szakmai élettől távolabb kerülök, de azt mégis tudom valamennyire külföldről is irányítani. A magánéletemet viszont úgy ítéltem meg, hogy azt egyáltalán nem leszek képes innen kézben tartani.

A fenti példákkal ellentétes kimenetelű történetekkel is találkozhatunk: a külföldre készülő Kriszta és Sára úgy döntött, hogy nem marad Debrecenben a párkapcsolata kedvéért. Sára kertelés nélkül, a helyzetet tudomásul véve nyilatkozik döntéséről:

Az önmegvalósítási céljaim nem esnek egybe a párkapcsolattal. [...] Párkapcsolati szempontból én mobil életre készülök, földrajzilag és egyéb területeken. [...] Nem titok: úgy fest, erre az igényre rámegy a mostani kapcsolatom.

Kriszta optimistább a magánéletét illetően, bár egy külső szemlélő véleményére támaszkodva igyekszik magát felkészíteni arra a helyzetre is, ha a párkapcsolata nem bírná ki a távollétet:

Én döntöttem úgy, hogy külföldre megyek dolgozni, és a párom követett engem. A korábbi elképzelésünk az volt, hogy mindegy, hova kerülök, nekem lesz biztos munkám, és egy fizetésből pár hónapig ketten meg fogunk tudni élni, amíg ő nem talál munkát. De az a furcsa helyzet állt elő, hogy amikor kiköltözött hozzám, abszolút nem fogadta el tőlem a pénzt. [...] Tehát hazajött, és kapott is munkát, gyakorlatilag az álommunkáját kapta meg, aminek én nagyon örülök. És most én is megkaptam az álommunkámat, úgyhogy meglátjuk, hogy mi lesz. [...] Viszont volt egy beszélgetésem egy volt kollégámmal, aki szintén abhoz a légitársasághoz vágyik, amelyiknek én most dolgozni fogok, és ő azt mondta, hogy hű, hát ezért érdemes beáldozni egy kapcsolatot is. De azzal tisztában vagyok, hogy ha én ezt így kimondanám, hogy ezért a munkabehért beáldozok egy kapcsolatot, akkor ezért itthon nagyon elítélnének.

A helyváltoztatással kapcsolatos dilemmák mellett Kriszta történetében már egy másik kérdés is előkerül: az anyagi egyensúly problémája. A pénzügyek komoly párkapcsolati konfliktust okoztak néhány interjúalanyunknak; Dóra nagyrészt tradicionális szemléletet képviselő véleménye jól megvilágítja, hogy miről is van szó esetükben:

Ez szerintem mindig is így volt, emancipáció ide vagy oda. Egy férfi akar jobban keresni, mint egy nő. Nem tudom, hogy volt ez eddig, de én most ez látom. A szüleimmél is ezt látom, nem mintha erről beszélnének naponta egymás között, de egy férfi önbecsülésének hosszú távon nem olyan jó az, ha a feleség, akár csak anyagiakban is, de sikeresebb. De azt sem tudom elképzelni, hogy egy nő emellett ne dolgozzon: akkor mit csinál egész nap, és akkor miről beszél utána?

Bizonyítva a Dóra véleményében felvázolt berendezkedés érvényességét a mai magyar társadalomban, Anna így foglalja össze, hogy milyen következményekkel járhat, ha a hagyományos pénzügyi egyensúly felborul egy kapcsolatban:

Én a gyēs után pályát változtattam, míg a férjem tudományos munkát végzett, így azonban én jelentősen jobban kezdtem keresni. Ő ekkor vállalkozni kezdett, hogy többet keressen, de nem volt sikeres benne. Így én lettem a családfenntartó, és ez jelentősen hozzájárult a kapcsolatunk megromlásához.

A gyermeke édesapjától külön élő Diána pedig elmondta, hogy

[p]árkapcsolaton belül ez akkor okozott nehézséget, amikor a gyermekem apjával már együtt voltam, és megkerestek egy újabb nagyon jól fizető álláslehetőséggel. Akkor a párom egy az egyben megfogalmazta, hogy „már megint te keresel jobban, és már megint te vagy a jobb.” Hogy „ebben is te vagy a jobb.” Tehát masszív irigységet sugárzott.

A helyváltoztatással és a pénzügyekkel kapcsolatban olyan kép rakódik össze interjúalanyaink elbeszéléséből, mely azt sugallja, hogy a megkérdezett nők döntései széles palettán mozogtak, hiszen léptek a tradicionális női szerepeknek megfelelően és azok ellenében is. Ez arra utal, hogy esetükben több szempont is érvényesült a döntéshozatalkor. A nézőpontok komplexitása az életükben jelen lévő férfiak döntési mintázataiban is szerepet játszhatott, ám a barátok és férjek, viselkedésüket tekintve, egyértelműen a hagyományos szerepekhez tartották magukat, amennyiben nem (vagy tartósan nem) akartak helyet változtatni párjuk karriertervei miatt, és azt sem tolerálták, amikor a barátnőjük vagy feleségük jobban keresett, mint ők. A karrierépítés és család közötti egyensúly fenntartása ezért rendkívül nehéznek bizonyult az interjúalanyok egy részénél, s még ott is érezhetően dilemmákat okoztak ezek a helyzetek, ahol a döntés feltehetően pozitív hatással volt a kapcsolatra, és a munkával kapcsolatos terveknek sem ártott hosszú távon.

Az eddigiekben felvetett problémák tehát igen nagy kihívásokkal állították szembe a megkérdezett nőket, ám az egyensúly kérdését érintő legnehezebb problémának – nem meglepő módon – a gyermekvállalás bizonyult. Diána például pénzügyi gondokkal küzd, de mivel kisgyerekes édesanya, már nem tud több munkát vállalni, ami miatt éppen a gyermekének nem tudja megadni azt, amit szeretne:

[E]zzel most szembesültem, hogy egy kisgyereket egyedül nevelek – javarészt egyedül, mert az apja a munkája miatt nagyon sokat van külföldön. Most felmerült megint, hogy ehvállaljak egy nyolcórás munkát, de ezt már egyszerűen idő miatt sem tudom megtenni. Tehát kicsi gyerek, most végzek egy nyolc órát, plusz a magánklienseimet vinni kéne abhoz, hogy legyen elég pénzünk. [E]zt szingliként be lehet vállalni. Ha van egy kisgyereked, nem. Most az utóbbi időben ennek a dilemmájával szembesültem, tehát itt ütközik a család és a karrier: nem tudom azt a munkát elvégezni a gyerek miatt, amire képes lennék.

Anna pedig a fővárosi munkavállalás lehetőségét vetette el három gyermeke miatt:

Egész más lett volna minden, ha Pesten kezdek el dolgozni, abhoz el is kellett volna költözni, ez fel is merült, de három kicsi gyerekkel nem vállaltam ezt, Debrecen nagyobb biztonságot adott.

A karrierjét és az anyaságot illetően is rendkívül ambiciózus Zsófia, aki kisgyerekes anyaként kutatott disszertációjához egy nyugat-európai országban, szintén igen releváns problémát vet fel, amikor megemlíti: nehezen fogadta el, hogy a tudásának gyarapítására szánt időt családbővítési tervei miatt csökkentenie kellett:

Nagyon szívesen maradtam volna még külföldön. Végül családi okok miatt ez nem így alakult, de szakmai pályámra nagyon jó hatással lett volna néhány évnyi külföldi tanulás, esetleg ottani doktorandusz képzés végzése.

Karrierjének számos lépcsőfokára viszont a tervezett időbeosztás szerint jutott el, ugyanis a magánéletet is igyekezett a tanulmányai és a munkája szempontjából a legoptimálisabb módon alakítani:

A gyerekeket igyekeztünk úgy tervezni, hogy az a munkámba is illeszkedjen, szerencsések voltunk, mert általában akkortájt érkeztek is a gyerekek, amikor szeretniük volna.

A szintén több gyermeket nevelő Kittinek megvolt a lehetősége arra, hogy részmunkaidős állásban dolgozzon, s komoly anyagi gondok nem terhelik. Rámutat viszont egy olyan nehézségre, amelyet a családi élet mindennapi menedzselése okozott a számára. Az, hogy bizonyos felkérésre nemet kell mondania, kellemetlen, de még vállalható feszültségek forrása az életében:

Az nagyon fontos, hogy nagyon-nagyon kevés óraszámokat vállaltam. Mindig, amikor már az aktuális csecsemő kicsit nagyobb lett, mondjuk egyéves – már nem emlékszem, de amikor már nem volt annyira magatehetetlen, csak félig [nevet] –, akkor, mondjuk, egy csoportot, azaz beti négy órát vállaltam be. [...] Most már van család, nem is kevés, nem is kicsi, van egy teljes állásom [...], de sok-sok apró konfliktus volt belőle.

A harmincas évei elején járó Szilvia álláspontja szintén érdekes, ugyanis még nincs gyermeke, de gimnáziumi tanári munkáját azért cserélte egyetemi nyelvtanári állásra, mert úgy gondolja, ez a fajta életvitel alkalmasabb arra, hogy gyerekeket neveljen mellette:

Nagyon sokan mondták azt kolléganőim, hogy ez az egyetemi állás mennyivel családbarátabb közeg, mint egy gimis munka. Sokkal több a szabadidő, én csinálom az órarendem, nem kell ruhapróbára járni és a napló felett görnyedni, és így emellett lehet kisgyerekes családayaként is teljes életet élni.

Az előbbieken megjelenő dilemmákat nagyban enyhítheti a külső támogatás; Zsófiának például igen sokat jelent, hogy mind a családját, mind pedig munkaadói nagy részét maga mögött tudhatja:

Támogatnak: a férjem ezt nagyon fontosnak tartja, a gyerekfelügyeletet is nagyon komolyan veszi, ha nekem egyetemi elfoglaltságaim vannak. [...] Van, aki nem jó szemmel nézi ezt (egyik témavezetőm), mert nőként (kétygyermekes anyukaként) úgy látja, nehezebb a boldogulás a szakmai életben, pláne ha ezt a gyerekek nehezítik. Igaza van, de ezt mindenkinek magának kell mérlegelnie. Viszont volt ellenkező vélemény is [...], egy hosszú kutatási munkába kismamaként kerültem be, nagyon meg vannak elégedve a munkámmal.

Kitti szintén egyértelműen megerősítő választ kapott a családjától akkor, amikor nyolc év gyes után ismét teljes munkaidőben visszatért a munkaerőpiacra:

A férjem is segített, és hol egyik nagymama, hol a másik ugrott be. Ez nálunk olyan olajozottan működött, tényleg. De a leginkább a szüleimre és a férjemre számíthattam, mert akkor anyósom még nem lakott Debrecenben. [...] Mielőtt rábólintottam, [...] a két nagymamát leültettem, hogy ez van. Mindenki azonnal mondta, hogy ne is gondolkozzak rajta, hogy ez nem kérdés.

Ezekből a történetekből és véleményekből kiderül, hogy idézett interjúalanyaink karrierjüket (ambícióikat és a befektetett munka mennyiségét) sok szempontból a gyermekvállalás miatt felmerülő igényekhez igazítják, ám a fenti beszámolóik alapján azt is láthatjuk, hogy az alkalmazkodás többnyire a másik irányban is érvényes. Szintén érzékelhető, hogy az interjúkban szereplő nők (az összes felmerült kérdést tekintve) folyamatos tárgyalásokat folytatnak önmagukkal és környezetükkel, s a női szerepekről való gondolkodás esetükben a karrier és magánélet különböző módú és fokú egyeztetésére, nem pedig valamelyik terület kizárólagosságára irányul. Ebben a nagyfokú tudatosságban, elemzési készségben az interjúalanyok bölcsészhatáre is megmutatkozik; a bölcsészdiploma széleskörű alkalmazhatósága pedig több megkérdezett nőnek segített abban, hogy hosszabb-rövidebb távra megtalálja a neki leginkább megfelelő állást: magánpraxist folytasson, részmunkaidőt vállaljon, vagy akár bölcsész tudását felhasználva pályát módosítson. A munkahely és család támogatása szintén rengeteget könnyíthet a helyzeten – mindennek ellenére azonban nem lehet azt mondani, hogy a Kitti családjában elhangzott kijelentés, mely szerint „nem kérdés,” hogy egy bölcsész végzettségű kisgyermekes családanya bátran belevághat egy teljes munkaidős állásba, általános jelenség lenne. A megkérdezett nők eddigi életének számos pontján került konfliktusba a magánélet és a karrier, s egészen nyilvánvaló: hiába végezték el az egyemet akár évtizedekkel korábban, az ezen területek összeegyeztetését oktató zsonglőrképzésben egy életen át részt kell venniük.

A bölcsészdiplomás nő esze, lelke és teste, avagy ki húzza meg a határokat

Az autonóm individuum alapvető vonása és joga az önálló identitás, amely kifejezi a saját magunkkal és saját magunk feletti rendelkezés elvét és lehetőségét. A mélyinterjúk eddigi elemzéséből azonban az világlik ki, hogy a (bölcsészdiplomás) nők esetében korántsem egyértelmű, hogy ki az, aki döntéseket hoz akár az illető intellektusával, akár pszichéjével, akár testével kapcsolatban. Az is kérdés, miképpen jön létre annak a képze a *környezet szemszögéből*, hogy ki vindikálhatja magának a jogot bizonyos döntések meghozatalához, és ezekben a döntésekben mennyire reflektált az a folyamat, hogy itt valójában mások helyett születnek meg döntések. Továbbá az is kérdés, hogy ezekben a folyamatokban mennyire játszik – akár reflektált, akár reflektálatlan – szerepet az, hogy nőkről, többnyire fiatal nőkről van szó, akik a huszadik és a huszonegyedik század fordulóján részben továbbviszik a nemi sztereotípiákat, részben viszont apróbb vagy komolyabb, önmagukkal és a környezetükkel való, szinte mindennapi tárgyalások során minduntalan meg is kérdőjelezik és felül is írják azokat.

Ezek a döntések, határmegvonások és tárgyalások számtalan és igen változatos formát öltenek, mint az eddigiekben is láttuk, van azonban egy terület, ahol explicit módon is jelentkezik a határok – a női határok – megvonásának kérdése, ez pedig a nemi diszkrimináció, illetve a munkahelyi (iskolai) abúzus. Interjúalanyaink szinte mindegyike beszámolt ezek valamilyen formájáról, akár úgy, hogy maga is tudatában volt a folyamatnak, és rosszul élte meg, akár úgy, hogy tudatában volt, de megpróbált a helyzetben rejlő játékszabályok szerint játszani és úgy kihozni belőle a legtöbbet, akár úgy, hogy nem is tudatosodott benne, hogy egy-egy mintázat természetesként való elfogadásával olyan sztereotípiákat követ, amelyeknek alapja a nő „klasszikus” szerepe.

Az elmondottak alapján ugyan a középiskolai tanárok nem orientálják a diákokat a „nőies” és a „férfias” pályákra biológiai nemük szerint, az interjúkban minduntalan felmerült a család és a párkapcsolat mint a döntések meghatározó eleme és szereplője. Egy interjúalanyunk azonban egyik tanárának meglehetősen ellentmondásos szerepéről számolt be. Így kezdi az interjút: „*Az, hogy hogy kerültem az egyetemre, nekem kapcsolódik egy tanáromhoz.*” Ezt a mondatot hallva azt várjuk, arról fog beszámolni, milyen módon járult hozzá ez a – mint kiderül: általános iskolai – tanár a tehetségfejlesztéshez, miként nyitotta meg a világot előtte, miként tette lehetővé számára hosszú távon a diplomát, az értelmiségi létet. Valóban, ezt is tette:

Mindenhez értett, és mindenre megtanított. Tebát matekversenytől kezdve a szavalóversenyig mindent megnyertem. Színházat csináltunk, tényleg fantasztikus volt ez az időszak intellektuálisan az

életemnek. Szerintem betedikes koromban tudtam a világról a legtöbbet. Mindent, de mindent. Tebát komolyzenétől kezdve mindenről tudtunk, mindenről.

Kiderül azonban, hogy ennek az ő esetében nagyon nagy ára volt. A tanár ugyanis, mint interjúalanyunk vallja:

velem viszonyt kezdett tizenhárom évesen, [...] és ez abhoz vezetett, hogy nekem el kellett hagynom a szülővárosomat, tebát én olyan szinten voltam ott kiközösítve és ellehetetlenülve ezáltal, hogy nem maradhattam.

Az is kiderül, hogy a tizenhárom éves kislány teljesen magára maradt ezzel a tapasztalattal annak ellenére, hogy a család, az iskola és gyakorlatilag a település szeme láttára zajlott mindez, mégpedig éveken keresztül, azt követően is, hogy interjúalanyunk elkerült otthonról egy másik város gimnáziumába. Az ő esete remélhetőleg extrém példa arra, hogy egy tehetséges fiatal lány mennyire egymásnak ellentmondó üzeneteket kaphat arra vonatkozóan, hogy mit ér, hogy mi je mennyit ér: az esze, a lelke és a teste, hiszen elbeszélése szerint ennek a tanárnak az ő intellektuális képességei miatt irányult rá a figyelme, ugyanakkor a figyelem nem állt meg annál a pontnál, hogy szellemileg mindent kihozzon belőle. Ennél több kellett, akár mindenféle – akár még jogilag is büntethető – határátlépés árán is: a teste. Testének, szexualitásának ez a kényszerűen korai megtapasztalása (a hatalmi helyzet, az, hogy a nála jóval idősebb tanárnak, főleg a környezet szemet hunyása vagy akár biztatása mellett nemigen lehetett nemet mondani) azonban hosszú távú hatással volt lelki egészségére is, és arra is rámutat: az énhatárok meghúzása, az énkép kialakítása, legyen bár szó intellektusról vagy testről, nem kizárólag az érintett egyéne múlik.

És bár talán tényleg kirívó ez az eset, markánsan hozza felszínre azt a kérdést, hogy az iskolarendszerben, beleértve annak minden szintjét, valamint utána a munkaerőpiacon milyen értékek mentén válik láthatóvá egy nő. Illetve, bizonyos esetekben azt, hogy éppen nőisége miatt miképpen válik kevésbé láthatóvá vagy akár láthatatlanná is bizonyos kontextusokban. Sárától már hallottunk arról, hogy bizonyos tanároknál miképp nem szólalhatott meg, akár vizsgaszituációban sem, egy nőhallgató relevánsan egyes témákról, és akár még annak a lehetőségét is megkérdőjelezték tekintélyi – és szexista – alapon, hogy jó szakember válhasson a női hallgatókból. Egyik interjúalanyunk azonban ennél is tovább megy az elemzésében, és azon túl, hogy kijelenti: „*A szakmai önbizalmam teljesen lerombolta,*” úgyannyira, hogy maga is elhitte, nem

tudja teljesíteni a követelményeket, meg is fogalmazza a képzés genderszemontú kritikáját, és alternatívát is felvázol:

A fiúknak más volt a helyzetük az itteni viszonyok között, számukra adottabbak voltak a feltételek – pl. hadtörténet specializációt kínál a képzés, ami elsősorban eseménytörténet. [...] Pedig a történelem lehet más. Ha lettek volna lehetőségek, más utak, nyitás, akkor az egy élhető, komfortosabb közeg lett volna a tanulásához számomra.

Ilyen szempontból az egyetemi képzésben a fiúk helyzete szerencsésebb: a lelkületük ebben más, legtöbbjüket érdekli a tank meg a hadászati adatok, ami rendben is van. De a családtörténet, mikrotörténelem iránt érdeklődő (nagyreszt női) hallgatók számára nincs választás a képzési elemek között.

Persze nem lehet általánosítani, de jobb lett volna ilyen képzésben tanulni.

Hozzá hasonlóan egy másik interjúalanyunk is megfogalmazta, hogy nemigen találta meg magát a tananyagban:

A női téma inkább csak kuriózumként volt jelen a tananyagban mindkét szakon, hisz mind az irodalomtörténet, mint a történelem szereplői férfiak.

Laura is arról beszélt, hogy egyetemi tanulmányai alatt egyetlen tárgyból kapott kettést, egy – a saját szakján belül kivételesen – „férfias szemléletű” tantárgyból. Hármójuk tapasztalata és véleménye azért nagyon fontos, mert be kell látni: ha akár a tananyag, akár a tanítási folyamat kiírja, láthatatlanná teszi a női hallgatókat és az őket érdeklő és érintő tapasztalatokat és tudásformákat, akkor az részben identitásuk egyik fontos részének: nemüknek a fontosságát és tudományos munkára való alkalmasságát is megkérdőjelezi. Petra példája egyértelműen mutatja, mennyire azon múlik, miképpen hiszi el valaki – egy nő, egy bölcsész nő – magáról azt, hogy rátermett, hogy oda való, hogy milyen visszajelzéseket kap munkájáról, márpedig, mint láttuk, ezeknek a visszajelzéseknek részét képezi női mivolta is. Egy külső tekintély az, aki meghatározza intellektusának határait, amelyet utána sok esetben maga az alany is magáévá tesz. Ez a történet persze annak a paradoxonát is felszínre hozza, hogy a közmondásosan nőinek tartott bölcsészkar mennyire valóban a női hallgatókra szabott hely, mennyire találják meg magukat benne, mennyire szólítja meg őket a tananyag, és ennek következtében mennyire vonódik bele szubjektumuk a tanulás folyamatába, s ekként mennyire motiválják őket akár az oktatók, akár maga az anyag. És természetesen lehet azt mondani, hogy a történelem szak ebből a szempontból speciális (azonban

éppen ott végzett interjúalanyunk mutat rá arra, hogy másképpen is lehetne azt is tanítani, mint amilyen képzésben ő annak idején részt vett), viszont további példák is azt tűnnek bizonyítani, hogy a helyzet nem annyira egyértelmű, mint ahogy azt a „női” – avagy a negatív címkével: „elnőiesedett” – bölcsészkar köztudatbeli elképzelése sugallná.

Amikor ugyanis arról kérdeztük interjúalanyainkat, tapasztaltak-e különbséget aközött, hogy miképp kezelték az oktatók az egyetemen a női és a férfighallgatókat, a válaszok – szaktól függetlenül – nem voltak sem egyértelműek, sem megnyugtatóak. Bori azt mondta, nem tapasztalt soha semmilyen diszkriminációt. Általánosságban arra emlékszik, hogy vele mindig nagyon udvariasak voltak a tanárai:

ilyen értelemben legfeljebb pozitív megkülönböztetésről beszélhetek: szóbeli vizsgákon például gyakran udvariasabbak voltak a tanárok a női hallgatókkal, például „kisasszonynak” szólítottak minket. A szemináriumokon sem emlékszem semmilyen elfogultságra az oktatóink részéről.

Bár Bori ezt a jelenséget pozitívumként említi, azt ehhez a tapasztalathoz is hozzá lehet tenni, hogy pusztán az udvariasság vagy a „kisasszony”-nak szólítás nem feltétlenül jelenti a szakmai elismerést vagy a partneri viszonyt, de természetesen elképzelhető, hogy az udvarias attitűd mögött az is lehet. Van olyan interjúalanyunk is azonban, aki az udvariasságot, a lovagiasságot értelmezi a saját, szintén egyetemi kontextusában olyan kíméletességnek, amely éppen az ő női másságának, nem feltétlenül a „klubba” tartozásának a jele:

Alapvetően ez egy lovagias közeg. És érzem a gesztusokat is, hogy próbálják áthidalni a korból és nemből adódó különbségeket. [...] Furcsa gesztusok, és sokféleképpen lecsapódhatnak. Én leginkább kommunikációt elősegítő próbálkozásnak tekintem őket. Igyekeznek „női aggyal” gondolkodni, csak ez olykor furán veszi ki magát, mert az ember elkezd gyanakodni.

Márpedig maga az a tény, hogy mind interjúalanyunk, mind a környezete úgy érzi, külön kommunikációs stratégiára van szükség ahhoz, hogy ő is beleilljen abba a világba, azt jelzi: jelenléte nem természetes, nem magától értetődő, és megzavarja az addig adottnak vett (mert adottnak vehető) kommunikációs formákat, s ekként tünetszerűen jelzi az ő – a nő(k) – jelenlétének problematikusságát. Hozzá hasonlóan, mint láttuk, Zsófia és Anna is megtapasztalta azt, hogy a bölcsészkar közegben sem magától értetődő a női és a férfighallgatók, a nők és a férfiak egyenlőként való kezelése, és megfogalmazza, mindig is úgy érezte, a szakmailag magasabb presztízsű – s ekként, tegyük hozzá, nemileg is magasabb rendűként kódolt – tudományos pálya

például sokkal kevésbé állt nyitva a női hallgatók előtt. Hogy ez a belátás fontos Anna számára, azt jelzi, hogy az interjú későbbi részében is visszatér erre a témára, és – sikeres nőként visszatekintve – mintha akkori frusztrációját beszélné ki magából:

Én magam is úgy éreztem, hogy nőként eleve nem lehetek olyan okos, mint a férfiak. A férjhallgatókkal valahogy reményteljesebben is bántak az oktatók. Természetesen nem mindenki. Voltak férfioktatók, akik udvaroltak a női hallgatóknak. Általában komolyabban vették a férfi hallgatókat, jobban partnernek tekintették őket, míg a nőket inkább diákként kezelték (szintén nem mindenki). Persze azokon a szakokon, ahol eleve több nő volt (nyelvszakok, könyvtár, néprajz), jobban partnernek tekintették a nőket. A hallgatók jellemzően jobban tisztelték a férfi tanárokat. Egyes női hallgatók pedig igyekeztek a szépségüket is hozzátenni a teljesítményükhöz – az én időmben még jellemzően szóbeliek voltak a vizsgák. Mindez nyilván nem erősítette az önbizalmam, azt például teljesen esélytelennek tartottam, hogy arra vágjak, benn maradjak az egyetemen. Erről eszembe jutott, milyen érdekes, hogy a csoportunkban két olyan pár is volt, ahol a férfi „benn maradt,” a nő pedig középiskolai tanár lett, és bár én a párok hölgy tagját épp olyan tehetségesnek tartottam, mint férfi partnerüket, mégis természetes „leosztás” volt mindkét esetben, hogy a férfi maradjon benn az egyetemen. Fel sem merült, hogy a lányok ilyen módon rivalizáljanak a fiúkkal.

Az efféle belátásokat megfogalmazók közül Zsófia akár azok közé is sorolható, akik a tudományos pályát választották, vagy legalábbis elindult ezen az úton is (jelenleg doktori képzésben vesz részt), ennek a fokozatnak a megszerzése azonban nem feltétlenül prioritás a családban. Egyrészt azért, mert az ő esetében mindvégig a mostanra három gyerek születésének és a tanulmányoknak az összehangolása adta meg az élet ritmusát, a diploma megszerzésének halasztása árán is, és bár egyértelműen azt mondja, a doktori képzéssel járó elfoglaltságai idejére a férje nagyon komolyan veszi a „gyerekefelügyeletet” is, Zsófia azt is kimondja, különbséget lát aközött, ahogy a párja az ő egyetemi diplomájához és jövőbeli doktori fokozatához viszonyul:

Az egyetemi végzettség az én esetemben számára is nagyon fontos volt, a doktori megszerzése nem feltétlenül.

Majd hozzáteszi:

Ami inkább fontos, hogy bizonyos (szakmai) kérdésekben hasonlóan gondolkozunk, mindketten motiváltak vagyunk.

A köztudatban olyannyira nőinek tartott bölcsészkaron *belül* tehát a női hallgatók egy részének markáns tapasztalata van arról, akár reflektáltan, akár természetesként elfogadva azt, hogy velük „udvariasan,” „lovagiasan,” avagy „diákként,” nem pedig partnerként bánnak az oktatók. Mint ahogy azt is megtapasztalják, hogy az egyaránt tehetséges férfi–nő párok férfi tagja – mint korábbi idézetekből láttuk – „bent marad” az egyetemen és/vagy hamarabb elvégzi a PhD-t, ami a párja esetében már nem prioritás és/vagy tökéletesen megfelel a modellnek, ha a nő egy jobb középiskolában lesz tanár. Ennek fényében felmerül a kérdés, hogy ha ebben a bölcsészértelmiségi közegben is jelentkeznek a nemi előítéletek – sokszor csak látens vagy éppen elfedett (bár olykor nyilvánvaló) formában –, erősebb esetben kifejezett és verbalizált szexizmus is, akkor mi történik abban az esetben, amikor a bölcsészdiplomás nők kilépnek ebből a „nőiesnek” tartott keretből – a bölcsészkarról vagy letérnek a bölcsészdiplomák „evidens” pályájáról.

Kitti számolt be arról, hogy amikor egy gyárigazgató asszisztenseként helyezkedett el egy vállalatnál, olyan szexista munkahelyi környezetben kellett helytállnia, amelyet kifejezetten kellemetlennek érzett:

a főnököm szeretett – megérinteni. Tehát ez egy ötven-hatvan közötti, klasszikus, kilencvenes évekbeli, multinacionális főnök volt, német fickó, abszolút korrekt volt, rendes volt, de azért csak átölelt, úgy beszélt, hogy közben a vállamra tette a kezét, nem szerettem. Akkor egyszer úgy beszélt, hogy a derekamra tette a kezét, nem szerettem. Úgy éreztem, hogy ki vagyok szolgáltatva – abszolút. Erre nagyon odafigyeltem egy idő után, hogy nem álltam hozzá közel [nevet]. Tehát nem azt csináltam, hogy két nap után felmondok, és duzzogva elmegyek, hogy jaj, mert hozzám ért, hanem jó, akkor errébb állunk.

A versenyszférában lényegesen több interjúalany számolt be hasonló bánásmódról, mint a tanári pályán dolgozók, ami részben azzal magyarázható, hogy az üzleti élet hierarchizáltsága miatt élesebben kirajzolódnak a nemi és beosztásbeli erővonalak. Egyik, a végzés után szintén nem tanárként elhelyezkedő interjúalanyunk élte ezt meg hasonlóan, ráadásul a vállalkozás jellege miatt még összetettebben. Az ő példája egyúttal azt is érzékelteti: a munkaerőpiacon általánosságban is másfajta pozíciót tudnak betölteni a nők és a férfiak, mások a tárgyalási pozícióik, illetve másféle szerepet töltenek be egy tárgyalás folyamán:

Leginkább az első munkahelyemen éreztem magam kiszolgáltatottnak. Sokszor éreztem azt, hogy meg is kell jelennem, kellett egy tökéletes külsőt prezentálni, sok olyan alkalom is volt, illetve például a pesti részlegnek a vezetője is egy férfi volt, [ráadásul rokoni kapcsolatban állt a debreceni cégvezetéssel], és sokszor éreztem azt, hogy esztétikailag is meg kell jelennem, és hogy ez követelmény. Tehát például hogyha ez nem így lenne, akkor vagy megjegyzést tennének rám, vagy lehet, hogy akár el is bocsátanának. Éreztem, hogy ez mindenképpen szempont. Ott többször is éreztem úgy, hogy tárgyként kezeltek. Például amikor jött egy vevő, akkor ott kellett lennem, csak azért, hogy ott legyek mint nő, hogy prezentálhassanak, hogy ez is hátha serkenti a vásárlást. Volt például olyan ezen a munkahelyen, hogy egy potenciális vevővel kellett találkoznom, mert kiderült, hogy tetszem neki. Többször is nekem kellett vele beszélni, mert megmondták, hogy akkor én fogom ezt az ügyet vinni, és csak azért, mert tetszettem ennek az ügyfélnek. Abszolút mértékben tárgyként kezeltek.

Interjúalanyunk azt is hozzáteszi, hogy nem egyedi eset volt az övé ennél a cégnél, mert „*aki jól nézett ki, az mind került ilyen helyzetbe, vagy legalábbis hasonlóba,*” és ezzel együtt járt az is, hogy a cégen belüli előrelépés lehetőségét is klasszikusan nőként élte meg: érezte a feje fölött húzódó üvegplafont:

Alapvetően haladtam felfelé, de ahogy elértem a plafont, az mindig egy koppanással zárult, mert előfordult olyan, hogy betekíg én végeztem a felettesem munkáját, mert ő nem volt ott, és például olyan visszajelzést kaptam a jól végzett munkámra, hogy mit képzelek magamról, hogy én át akarom venni a helyét. Nyilvánvaló volt, hogy megpróbálnak visszanyomni.

Interjúalanyaink tapasztalata szerint a szervezet nemi hierarchizáltsága eléggé jellemző a cégekre, annak minden következményével együtt: az előléptetés is könnyebben találja meg a férfiakat (üveglift-jelenség), a felső pozíciók szinte elérhetetlenek (üvegplafon-jelenség), és a munka horizontális szerkezetében is jellemzőek a nemi megoszlások, amennyiben egy cégnél a nők jellegzetesen segítő vagy humán pozíciókat töltenek be, míg a kemény üzleti pozíciókat többnyire férfiak töltik be (üvegfal-jelenség). Ha valaki mégis vezetői pozícióba kerül, annak, mint láttuk Anna esetében, állandóan azzal kell megküzdenie, akár egészsége rovására is, hogy a pálya még mindig annyira férfiasan van kódolva, hogy nemigen lehet benne nőként, nőiesként megmaradni és sikeresnek lenni. Egy másik interjúalanyunk, aki nem saját cégében lett vezető, hasonló tapasztalatról számol be: arról, hogy meg kellett tagadnia a nőiességét, a benne élő nőt ahhoz, hogy egyáltalán talpon maradjon abban a közegben. Ehhez radikálisan szimbolikus

megoldást választott: szinte szó szerint levágta testének azt a részletét, amelyet kultúránk a nőiesség egyik jeleként értelmez, a haját:

akkor konkrétan vezető szerepben voltam, és nagyon sok konfliktust fel kellett vállalnom ennek kapcsán, és akkor volt az, hogy levágattam kopaszra a hajam, mert azt éreztem, hogy ez férfimunka, és én nő vagyok és én ezt nem tudom összeegyeztetni. [...] Nagyon emlékszem rá, hogy ott azt megfogalmaztam magamban, hogy én nő vagyok és férfimunkát végzek, és ez olyan összeegyeztetetlen... – kínomban nem volt más megoldás, mint hogy levágassam kopaszra a hajam, mert nem tudtam máshogy megoldani.

Ezek a tapasztalatok és megoldási stratégiák – akárcsak a bölcsészkar köztudatban nőiesként kódolt jellege – azért elgondolkodtatóak, mert alapvetően kérdőjelezik meg azt, hogy mennyire semleges a nemek szempontjából a versenyszféra, mennyire fér bele, mennyire lehet benne jelen a nemi „másik,” a nő, a nőies, illetve mi történik akkor, ha egy nő úgy dönt, belép erre a terepre. Mint a fenti példákban látható, sok minden, de bizonyos esetekben nem a nő dönti el, hogy milyen – akár szimbolikus, akár kommunikációs, akár taktikai – megoldást választ. Mint a szolgáltatóiparban elhelyezkedő Kata esetében láttuk, ő vállalja és felhasználja annak a kulturális és marketingértékét, hogy ő csinos fiatal nő, míg Verát egyértelműen taszította ez a helyzet, és ez volt az egyik oka pályamódosításának. Kitti szinte szó szerint kihátrált ebből a helyzetből – először csak néhány lépéssel arrébb állva, majd otthagya a munkahelyet, egyik interjúalanyunknak azonban nem volt választási lehetősége: ő a vállalati – és egyben nemi – hierarchia beírásának legdurvább példáját tapasztalta meg férfitőnöke részéről, aki megerőszkolta, mind szimbolikusan, mind konkrétan meghúzva annak határait, hogy kinek meddig terjed a hatalma és kinek hol a helye.

A (fiatal) nők (lányok) iskolai és munkahelyi jelenlétét, láthatóságát és lehetőségeit tehát sok esetben nagyban befolyásolja női mivoltuk, és mindaz, amit ezen kultúránk ért – vagy érteni vél. Az is nyilvánvaló azonban, hogy vannak elmozdulások ezen a téren, hiszen több interjúalanyunk is beszámolt olyan jellegű pozitívan megélt példáról is, amelyekben éppen azért történt meg valamiféle paradigmaváltás, akár tananyagbeli, akár módszertani tekintetben, mert egy addig férfiasként megképződött területre belépett valaki, aki tudatában volt a genderkódoltságnak, és megpróbált tenni valamit annak ellenében. Ez többnyire egy-egy meghatározó tanáregyéniség volt – tanárnő –, akár külföldön, akár a magyar oktatási rendszerben. Egyikükről így beszélt Laura:

A tanárok esetében ez inkább a módszerekben mutatkozott meg. Volt olyan női tanárunk, aki relaxációs percekkel iktatott be az órákba – ő például nagyon más irányból jött, mint a férfiotatóink. Hirtelen ez ugrott be markáns példaként.

A jó példák, a jó gyakorlatok rendkívül fontosak ezen a területen, bárhonnan származnak is az ötletek: külföldi tanulmányút tapasztalatából, itthoni látott példából vagy saját tudatos újításból. Azt is látni kell ugyanis, hogy nemcsak arról van szó: interjúalanyaink megtapasztalták, hogy sem az oktatás különféle szintjei, sem a munkaerőpiac nem mentes a nemi diszkriminációtól és a szexizmustól, többen is arra törekszenek, hogy másfajta mintát tegyenek magukévá, illetve másfajta, a nőket jobban megszólító mintákat örökítsenek tovább. Ez utóbbi különösen akkor jelentős, ha tanárokról van szó, akik egész generációk ilyen típusú tudatosságára és érzékenységére lehetnek hatással, akár annak ellenére is, hogy maguk a tanítványok alapvetően éppen a nemi binaritások képzetét hozzák magukkal. A felsőoktatásban dolgozó egyik interjúalanyunk ekként írja le a hallgatók nemi szerepekről alkotott képzetét:

A hallgatókon látom, főleg az elsőéveseken, hogy a fiúk és a lányok máshogy reagálnak bizonyos dolgokra, nagyon bennük vannak ezek a [bagyományos] szerepek. Vagy poénból, vagy mert tényleg úgy gondolják. Rájátszanak ezekre a dolgokra a társadalmi viszonyok, reprezentációk értelmezésében, annak a megítélésében, hogy ezeknek milyen a hatásai voltak a múltban, és milyen hatásai vannak ma.

Ő maga pedig, részben ezt látva, részben saját tanulmányi tapasztalataira alapozva, megpróbál új utakat keresni ezen a téren is, és új irányokba is megnyitva a hallgatók gondolkodását:

Szakmai szövegekben sok olyan példa kerül elő, amelyből látszik, hogy azt egy férfi hozta [...], amely férfigondolkodásra utal. Ilyenkor én próbálok olyan példákkal előállni, amelyek nekem ugranak be, és ezzel egy másfajta gondolatmenetet is becsatolni. Próbálok a szövegeket úgy kiegészíteni, hogy azok több oldalról is meg legyenek világítva.

Hogy ez mennyire fontos feladat, azt talán kellően alátámasztják interjúalanyaink tapasztalatai: a kulturálisan megképzett nemi határok, határvonások – a női intellektus, a lélek és a test kulturálisan megképzett határainak megvonása, legyen bár szó tanári pályáról, pályaválasztásokról és -módosításokról, a család és a munkahely összeegyeztetéséről vagy a munkahely nemi szempontból is hierarchizált szerkezetéről.

Befejezés, avagy az előítéletekről és az előfeltevésekről

Napjainkban nincsenek könnyű helyzetben sem a bölcsészkarok, sem a bölcsész végzettségű diplomások, legyenek akár nők, akár férfiak, hiszen a pragmatikus – ugyanakkor meglehetősen földhözragadt és a konkrét szakmafókuszú végzettséget értékelő – gondolkodás számára sokszor megfoghatatlannak tűnik a bölcsészkaron megszerzhető tudás. Gyakran szembesülnek a bölcsészek az egyik interjúalanyunk által megidézett efféle lekezelő értékelésekkel: „Bölcsész vagy? Az jó gáz! Azzal mit kezdesz, mi lesz belőled?” Interjúalanyaink azonban rácsafolnak a kérdésben meglévő rácsodálkozó hitetlenségre, és azt bizonyítják, hogy a bölcsészdiploma éppen olyan kompetenciákat, készségeket alakít ki, amelyek nagyon jól hasznosíthatók az munkaerőpiac számtalan területén. Interjúalanyaink úgy fogalmazzak: „gumiszakot” végeztek, minek következtében „simulékony,” és ebből következően „életképes” diploma van a kezükben, amely alkalmassá teszi őket a munkaerőpiac igényeihez való – sokszor kifejezetten sikeres – alkalmazkodásra, valamint az egész életen át tartó tanulásra is, ami szintén új vonás a munka és a tanulás szerkezetében akár csak az egy évtizeddel ezelőtti helyzethez képest is. A bölcsészdiploma tehát – azáltal, hogy mind analitikus készségekkel, mind pedig olyan mélységű kulturális tudással vértelje fel a hallgatókat, amellyel változatos munkakörökben és többféle kulturális kontextusban is boldogulni tudnak – megfelel a tudás huszonegyedik századi fogalmának, még akkor is, ha a társadalmi és munkaerőpiaci előítéletek sokszor ezt másként látatják, így a bölcsészdiplomásoknak minduntalan bizonyítaniuk kell alkalmasságukat és felkészültségüket.

Sokkal problematikusabb ennél a projekt alapkérdésére adott válasz: van-e különbség – mekkora különbség van – között, hogy mennyire éri meg befektetni a nők és a férfiak oktatásába. Ezen a területen azt látjuk ugyanis, hogy bár vannak kifejezetten sikeres (önmagukat is sikeresnek tartó és a környezetük által is sikeresnek tartott) bölcsészdiplomás nők, az ő – alapvetően még mindig férfiasnak kódolt – munkaerő-piaci jelenlétük többük számára igen súlyos gondokat okoz. Egy részük egyszerűen csak leírta a képzés folyamatában és a munkaerőpiacon egyaránt tapasztalt negatív megkülönböztetést, mások azonban komoly kritikával is illették azokat a jelenségeket, amelyeknek következtében úgy érzik, a nők szinte ledolgozhatatlan hátránnyal indulnak el azon az úton, amelynek során hasznosítaniuk kellene – és hasznosítani szeretnék – több mint másfél évtizednyi tanulás eredményeképp elért tudásukat. Ennek oka ugyanakkor nemcsak a nyilvános szférának, a munka világának alapvető nemi markerében keresendő, hanem – paradox módon – az egyébként nőiesnek tételezett bölcsészkarok oktatásában is, melynek keretén belül többen is beszámoltak arról, hogy a férfi hallgatókkal ellentétben őket kevésbé tekintették kompetens partnernek, ami rombolóan hatott önképükre. Mindezen túl pedig központi része

legtöbb interjúalanyunk válaszainak az, hogy a magyar kulturális kontextusban a nők karrierterveinek mind a napig alapvető eleme: a család/partner és munka kettősségében kevés kivételtől eltekintve mindig a család/partner a meghatározó, és ilyen szempontból aszimmetria van aközött, hogy a magánélet milyen mértékben befolyásolja a nők és a férfiak munkára vonatkozó döntéseit.

Ezeken a meglehetősen hagyományosnak tartott dilemmákon és jelenségeken túl azonban új tendenciák is kirajzolódni látszanak, amelyek részben a külföldi munka- és tanulási tapasztalatokra is épülnek, hiszen ilyenkor szembesültek interjúalanyaink azzal, hogy többféle modell is elképzelhető, minek következtében kezdtek kevésbé adottnak venni a magyar társadalom (bölcészdiplomás) nőkre vonatkozó elképzeléseit. Többen is új utakat járnak: önkéntességgel, segítő foglalkozásokkal, kreatív szakmákkal, olykor a magasan kvalifikált egyetemi végzettséggel nem feltétlenül összhangban lévő választásokkal, amelyekben azonban megtalálják magukat, és még megszerzett tudásukat is hasznosítják, olykor pedig a család/partner és karrier dilemmájában az utóbbit preferáló – és a környezet számára szinte megdöbbentő – döntésekkel. Példáik alapján úgy tűnik, hogy a bölcészdiplomások ezen generációja sokkal bátrabban meri feszegetni nemcsak a diplomája, hanem nőisége határait is, és egyre sikeresebben teszik ezt. Ezen határok feszegetésének a szükségessége azonban még mindig azt jelenti: a határok máshol húzódnak a férfiak és a nők esetében, azaz a nőknél a tanulásba investált befektetés még mindig kevésbé térül meg, vagy még mindig aránytalanul nagy, további energia-befektetésekre van szükség ahhoz, hogy megtérüljön – ha pedig nagyon megtérül, akkor az komoly feszültségeket okozhat a partnerkapcsolatokban. Másfelől viszont a munkaerőpiac nem hajlandó belátni azt, hogy a nők életfázisai a gyereknevelés miatt nem feltétlenül egyenes vonalúak, ami nem azt jelenti, hogy kevésbé jó munkaerők amiatt, hogy nem felelnek meg az egyenes vonalú fejlődés ideáljának. Márpedig – visszatérve saját előfeltevésünkre – egy ilyen helyzet azt a komoly veszélyt hordozza, hogy makrogazdasági és makrotársadalmi szinten hatalmas mennyiségű, a közoktatásra fordított pénzt és tudást hagyunk veszni, ha a magasan képzett – bölcészdiplomás – nők nem tudnak megfelelő álláshoz jutni. Interjúalanyaink számos modellértékű megoldást mutattak fel ennek a problémának a megoldására, sokszor komoly, önmagukkal és a környezetükkel való küzdelem árán. Most már „csak” arra lenne szükség, hogy a társadalom is leküzdje előítéleteit a nőkkal, a bölcészekkel – a bölcészdiplomás nőkkal szemben.

A Gendertudományi Központ (GtK), az AtGender tagszervezete, organikusán jött létre annak eredményeképp, hogy egyre több oktató és kutató fordult a genderkutatás felé a Debreceni Egyetem Angol-Amerikai Intézetében. Bár olyan eltérő tudományágakban tevékenykednek, mint a filmtudomány, az irodalomelmélet és -kritika, a nyelvészet, a pszichoanalízis, a filozófia, a vizuális kultúra, a társadalomtudomány vagy a nemzetstudomány, mindannyian egyetértenek abban, hogy az élet minden területét át- meg áthatja a nemi beírtság, és hogy ezen beírtságoknak a vizsgálata a kortárs irodalmi és kultúratudományi kutatások nemzetközi élvonalában foglal helyet. Ezen túlmenően a nemi beírtság mikéntje és annak következményei közvetlen hatással vannak - a tudomány elvont területén túl - mindennapi életünkre is: arra, miképpen kommunikálunk egymással, milyen viselkedési mintákat teszünk magukévá, miképpen kezeljük emberi kapcsolatainkat, vagy milyen a helyzetünk a munkaerőpiacon. A kulturális beírtság ugyanakkor nem jelent semmiféle eleve elrendeltséget; épp ellenkezőleg: annak a tudata, hogy a beírtság mind kulturálisan, mind pedig történetileg meghatározott képződmény, nem pedig „természeténél” fogva adott, megnyitja a teret a kultúrakritika, a kritikai kultúratudomány vizsgálódásai előtt. A Gendertudományi Központ kutatói arra vállalkoznak, hogy felvetik ezeket a problémákat, és új távlatokat nyitnak azáltal, hogy a kulturális jelenségek vizsgálatához új elméleti és módszertani eszközöket kínálnak fel.

